

Peter ŽEŇUCH

ZVUKOVÁ ROVINA

CIRKEVNEJ SLOVANČINY U SLOVÁKOV

Bratislava 2020

Názov: Zvuková rovina cirkevnej slovančiny u Slovákov

Autor: Prof. PhDr. Peter Žeňuch, DrSc.

Ústav filologický štúdií Pedagogickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave
Katedra slovenského jazyka a literatúry

Jazyková a grafická úprava: Svetlana Šašerina a Martin Žeňuch

Miesto vydania: Bratislava

Rok vydania: 2020

Rozsah: 57 s. (3,8 AH)

Formát: B5

Vydanie: Prvé

Elektronická publikácia vyšla vlastným nákladom autora na študijné účely.

© Peter Žeňuch, 2020

ISBN 978-80-570-2716-4

EAN 9788057027164

Obsah

Predhovor	4
1. Úvod do problematiky	6
1.1 Jazyková situácia vo východoslovenskom kultúrno-konfesionálnom prostredí	6
1.2 O cirkevnoslovenskej písomnej kultúre na východnom Slovensku	7
1.3 Homogénna a heterogénna bilingválnosť vo vzťahu ku konfesionálnej tradícii	8
1.4 Kultúrny jazyk byzantskej cirkvi na Slovensku	9
1.5 Zvuková rovina cirkevnej slovančiny v aktuálnej liturgickej praxi	12
2. Jazyková, konfesionálna a etnická identita na východe Slovenska v komparácii	14
2.1 Dialektológ Jozef Štolc a jeho výskum dolnozemských slovenských nárečí	14
2.2 Reč východoslovenských kalvínov	16
2.2.1 K zvukovej a morfologickej rovine jazyka dolnozemských gréckokatolíkov	20
2.2.2 Ukážky textov	24
2.2.3 Sakralizácia kultúrnej slovenčiny	26
2.2.4 Východoslovenský kultúrny jazyk ako sakrálny jazyk	27
2.2.5 K zvukovej rovine kalvínskych tlačí	30
3. O jazyku užského nárečového areálu na príklade nárečia obce Kaluža	37
3.1 Pomenovanie obce	37
3.2 Základné znaky nárečia obce Kaluža	38
3.2.1 Integračné znaky nárečia typické pre slovenský jazykový areál	38
3.2.2 Typické znaky užskej nárečovej skupiny	40
3.2.3 Spoločné vývinové relikty v užskom dialekte a v podvihorlatskej skupine sotáckych nárečí v jazyku obyvateľov obce Kaluža	43
3.2.4 K problematike slovnej zásoby	45
3.3 Ukážky nárečových textov	49
3.3.1 O viňanskich panoch i o Blatoch pod viňanskim hradom	49
3.3.2 Jak Isus Christos i svati Peter vplacili bogatu gazdiňu	50
4. Záver	52
5. Bibliografická poznámka	53
6. Literatúra	54

Predhovor

Predložený učebný text je určený študentom učiteľských programov v odbore slovakistika, slavistika a slovanské filológie. Jeho cieľom je podať ucelený a systematizujúci pohľad do problematiky vzťahu jazyka a kultúry v konfesiónálne diverzifikovanom prostredí východného Slovenska. Štúdium vývinových a jazykovo-historických javov umožňuje hlbšie poznať rozvoj hodnotového systému spoločnosti ako zdroja kultúrneho formovania spoločnosti a jej jazyka. Utvárajú sa tým predpoklady pre udržateľnosť a ďalšie rozvíjanie hodnotovej orientácie mladej generácie adeptov učiteľstva národného jazyka. Prostredníctvom systematického vzdelávania v problematike zameranej na vývin jazyka sa tak aj budúcim generáciám otvára priestor pre ich zapojenie sa do kontinuálnej duchovno-kultúrnej kultivácie spoločnosti. Výchova a vzdelávanie spoločnosti sa tvorí na princípoch neustálej revitalizácie a na udržateľnosti hodnotových (axiologických) východísk, ktoré sa pevne ukotvili a zachovali v jazyku. Jazyk tak predstavuje nielen komunikačný nástroj, ale je predovšetkým významným prameňom poznávania dejín národa a jeho fungovania v širšom európskom jazykovo-kultúrnom prostredí. Prostredníctvom štúdia zameraného na vývin jazyka možno pochopiť nielen jazykovú jednotu vlastného spoločenstva, ale predovšetkým nájsť v nej obraz o utváraní hodnotového systému a kultúrneho myslenia. Zdrojom tohto myslenia sú hodnoty európskej civilizácie utvorené v rozmanitosti jazykov a kultúrnej komunikácii. Axiologický aspekt jazykovo-kultúrneho myslenia odráža aj systém slovenčiny.

Učebný text prítomného kompendia približuje záujemcom o tento predmet jazykovú situáciu v prostredí východného Slovenska na príklade porovnania dvoch kultúrno-religiózných kontextov – slovenského gréckokatolíckeho a kalvínskeho. Osobitne zaujímavým pre pochopenie vzťahu týchto dvoch konfesiónálnych entít z hľadiska rozvoja jazykovej situácie je porovnanie ich jazyka s jazykovou situáciou dolnozemskej gréckokatolíkov najmä vo Vojvodine v Srbsku (v enklávach Novi Sad, Ruski Krstur, Kucura, Đurđevo a pod.). Od polovice 18. storočia tu totiž žije početná skupina gréckokatolíkov pochádzajúca z východného Slovenska a používajúca východoslovenské nárečie ako svoj dorozumievací a komunikačný nástroj v písomnej i ústnej praxi. Táto komunita dolnozemskej gréckokatolíkov sa pokladá za osobitné etnikum – za Rusnákov (Rusínov) a svoj etnický pôvod vníma v súzvuku so svojou konfesiónálnou (cirkevnou) identitou.

Prítomné edukačné kompendium preto poukazuje na dôležitosť a nenahraditeľnosť pragmatického jazykového bádania v jednote s heuristickým historickým výskumom. V publikácii sa tak na základe viacročného terénneho výskumu

v prostredí dolnozemsých gréckokatolíkov a v prostredí východného Slovenska ponúka do pozornosti čitateľa opis vybraných javov z oblasti fonetickej jazykovej roviny, ktoré spolu s príkladmi z morfolologickej a lexikálnej roviny prinášajú aspoň čiastočné odpovede na stereotypné pohľady utvorené na základe mimojazykovej, najmä etnicko-konfesionálnej identifikácie nositeľov a používateľov východoslovenského nárečia.

Publikácia poslúži nielen pri edukácii študentov viacerých študijných predmetov, ktoré poskytuje slovakistický študijný program, ale študentom slovakistiky, slavistiky a slovanských filológií, ako aj širokej odbornej verejnosti umožní získať prehľad o najnovších výskumoch v oblasti používania a uplatňovania sa národných a liturgických jazykov v rozličných sférach ústnej i písomnej kultúry s osobitným zreteľom na postavenie, funkciu a význam interkultúrnych komunikačných procesov z pohľadu historicko-kultúrnej a kultúrno-religiózneho perspektívy z diachrónneho hľadiska a vo vzťahu ku kultúrnym hodnotám spoločnosti.

1. Úvod do problematiky

1.1 Jazyková situácia

vo východoslovenskom kultúrno-konfesionálnom prostredí

Konfesionálne, jazykovo i kultúrne diverzifikovaný priestor pod Karpatmi, do ktorého patrí aj Slovensko, je vďačným objektom záujmu pre viaceré vedné disciplíny. Z jazykovo-konfesionálneho hľadiska v ňom popri sebe žijú nielen rímskokatolíci, gréckokatolíci, protestanti, pravoslávni, židia, ale aj rozličné etnické a kultúrne spoločenstvá (Slováci, Rusíni, Ukrajinci, Nemci, Maďari, Židia a pod.). Pre lepšie poznanie a hlbšie pochopenie komplexnosti, ktorá charakterizuje toto územie a jeho obyvateľov, nie je možné obmedziť sa len na jeden výskumný okruh. Dôležitá je preto komplexnosť a interdisciplinarita výskumu, čo patrí k hlavným prínosom výskumu. Komplementarita jednotlivých vedeckých disciplín, ako je filológia, kulturológia, teológia a historiografia, je dnes už všeobecne uznávanou a aplikovanou pracovnou metódou, preto odkrývanie a interpretácia jazykových, etnicko-konfesionálnych a kultúrnych súvislostí a procesov utvorených na základe nadväzujúceho výskumu pramenných textov z tohto prostredia patrí k základným prínosom tohto výskumu.

Dôležitým je nielen opis a charakteristika jazykovo-kultúrnych a konfesionálnych procesov, ktoré vplývajú na formovanie a rozvoj kultúrneho a konfesionálneho povedomia, ale najmä identifikácia procesov umožňujúcich prirodzenú tvárnosť, mobilitu a stotožnenie sa jednotlivca i spoločenstva s konkrétnym konfesionálnym prostredím. Región východného Slovenska je špecifický tým, že tvorí prirodzenú hranicu, či kontaktný priestor pre viacero národných a etnických spoločenstiev s vlastnou tradíciou i kultúrou. V praktickej rovine tak možno v karpatskom prostredí dokumentovať symbiózu viacerých etnických i konfesionálnych tradícií. Napriek tejto pestrosti či členitosti nemožno v tomto priestore zaznamenať také procesy, ktoré by viedli k etnickému či náboženskému napätiu, ktoré by bolo zdrojom, alebo príčinou neznášanlivosti, ak – samozrejme – nie sú umelo alebo politicky živené. Je preto nemysliteľné, aby všetky tieto komunity žili v izolácii a kultúrne sa neovplyvňovali. Skôr tu badať opačný trend, ktorý sa zvonka možno javí ako relatívne konfliktný, no vo svojej zložitosti predstavuje vyvážený celok založený na interkultúrnej, interkonfesionálnej a interetnickej mobilite a komunikácii.

1.2 O cirkevnoslovanskej písomnej kultúre na východnom Slovensku

Hoci sa o cirkevnej slovančine v slovenskom jazykovom, historickom a kultúrnom prostredí nedá hovoriť v tých istých súvislostiach, ktoré poznáme z kultúrno-historického a jazykového prostredia religiózne ortodoxného slovanského sveta (*Slavia Orthodoxa*), predsa sa ako sakrálny (liturgický) a sčasti aj literárny jazyk používala aj v prostredí východného Slovenska.

Cirkevnoslovanský jazyk od najstarších čias formovania slovanských národov plnil nezastupiteľnú úlohu predovšetkým v náboženskej, ale aj v kultúrno-spoločenskej sfére. Cirkevná slovančina v zložitom historicko-spoločenskom a jazykovom vývinovom procese slovanských národných spoločenstiev zohrala dôležitú úlohu nielen ako liturgický jazyk, ale postupne sa stala literárnym a administratívno-právnym jazykom. Liturgická, literárna a administratívno-právna funkcia cirkevnej slovančiny sa rozvinula predovšetkým v religiózne ortodoxnom priestore po transformácii staroslovienskeho jazyka, ktorý pápež Hadrián II. na prelome rokov 867 a 868 schválil ako štvrtý liturgický (bohoslužobný) jazyk pre veľkomoravských Slovanov. Starosloviensky jazyk bol blízky a zrozumiteľný všetkým Slovanom, lebo, ako vieme, vznikol v období doznievajúcej slovanskej jazykovej jednoty, keď rozdiely medzi jednotlivými slovanskými jazykmi neboli ešte výrazné. Až v priebehu 10. storočia sa táto jednota rozpadla.

Treba konštatovať, že veriaci pravoslávnej a gréckokatolíckej cirkvi sú nielen Rusíni a Ukrajinci, ale patria k nim aj pravoslávni a gréckokatolícki Slováci, ktorí majú slovenské jazykové vedomie. Bohoslužobná prax najmä v slovenských gréckokatolíckych chrámoch si postupne vyžiadala slovenský preklad liturgie a premenlivých častí na jednotlivé nedele a sviatky cirkevného roka. Spisovný slovenský jazyk však úplne nenahradil cirkevnú slovančinu; podobne ako v katolíckej cirkvi latinčina aj cirkevná slovančina dodnes zostala ako základný liturgický jazyk katolíkov byzantsko-slovanského obradu. Tak sa na východnom Slovensku, ktoré síce patrí do kultúrneho-historického a jazykového prostredia západoslovanského sveta, popri latinskej kultúrnej, jazykovej a obradovej tradícii udomácnila aj byzantsko-slovanská tradícia a cirkevná slovančina ako bohoslužobný jazyk. Kultúrno-historický a jazykový vývin v tomto regióne treba preto vnímať práve z hľadiska kontaktov medzi dvoma slovanskými svetmi – *Slavia Latina* (resp. *Romana*) a *Slavia Orthodoxa* (resp. *Byzantina*).

Na rozdiel od západoslovanského kultúrno-spoločenského kontextu, v ktorom prevládala latinčina, tvorila cirkevná slovančina oporný pilier pri formovaní slovanských národov na juhu i východe, čo prispelo k vzniku slovanskej ortodoxnej (pravoslávnej) kultúry. Vznikom konglomerátu *Slavia Byzantina* vyvrcholili snahy,

ktoré priviedli slovanský pravoslávny svet k tzv. symfónii národných konfesionálnych prostredí na báze liturgického jazyka. Cirkev v byzantsko-slovanskom prostredí tak vytvorila princíp národného formovania religiózneho spoločenstva a pomohla vytvoriť aj nové religiózne spoločenstvo opierajúce sa o homogénny vzťah medzi liturgickým a ľudovým jazykom. Doteraz máme viacero autokefálnych pravoslávnych cirkví (napr. bulharskú, ruskú, srbskú, ukrajinskú a pod.).¹

1.3 Homogénna a heterogénna bilingválnosť vo vzťahu ku konfesionálnej tradícii

Homogénna a heterogénna bilingválnosť vo vzťahu ku konfesionálnemu prostrediu vychádza z pravidiel používania liturgického, literárneho a administratívno-právneho jazyka v príslušnej spoločenskej sfére oproti používaniu ľudového (vernakuálneho) jazyka v každodennej komunikácii príslušníkov konkrétneho jazykovo-etnického spoločenstva (národa). Na príkladoch vzťahu bohoslužobného a ľudového jazyka možno postihnúť osobitosti jazykovo-kultúrneho procesu, ktoré v priestore slovanského Západu tradične určuje aj západný obradový spôsob slávenia, kde sa ako liturgický jazyk a jazyk vysokej literárnej spisby používala latinčina, ktorá sa od ľudového (vernakuálneho slovanského) jazyka geneticky odlišuje. Hovoríme teda o heterogénnej bilingválnosti, napr.: latinsko-slovenskej, latinsko-českej, latinsko-poľskej, latinsko-chorvátskej a pod. V priestore Slavia Byzantina sa ako liturgický jazyk uplatňuje cirkevná slovančina (vznikla zo staroslovienčiny). Vzťah medzi ľudovým a liturgickým cirkevnoslovanským jazykom je geneticky blízky. Hovorí sa preto o uplatňovaní homogénnej bilingválnosti vo vzťahu medzi jazykom bežnej komunikácie v ľudovom prostredí a jazykom liturgickej komunikácie. Vzniká tak napr. cirkevnoslovansko-ruská, cirkevnoslovansko-ukrajinská, cirkevnoslovansko-bulharská, cirkevnoslovansko-srbská a pod. bilingválnosť.

V dôsledku používania cirkevnej slovančiny sa udržali jej relikty, tzv. cirkevnoslovizmy. Uvedieme príklad z ruského prostredia, v ktorom „ruská slova cirkevněslovanského původu se hojně vyznačují cirkevněslovanskými prvky hláskoslovnými. Tak např. vyznačují nepřítomnost tzv. plnohlásí, např. výrazy jako *bremia* (podle zásad ruského hláskosloví očekáváme *beremia*), *vremia* (očekáváme *veremia*), *zdravstvujte* ‚buďte zdrav‘ (vedle *zdorov*), *Leninograd* (vedle *gorod*). – Nebo máme v některých slovech souhláskovou skupinu *-žd-*, střídající se s *-d-*,

---

¹ S rozvojom slovanských pravoslávnych cirkví súvisí aj utváranie redakcií cirkevnoslovanského jazyka, ktorý má spoločný základ.

zatímco bychom v ruštině očekávali střídání *-d- : -ž-*; je to např. v takových případech, kde vedle základního slovesa se zakončením kmene *-i-* máme nedokonavé sloveso a dále podstatné jméno slovesné, např. *ubedit'* ‚presvědčiti‘ – *ubeždat'* ‚presvědčovati‘ – *ubeždenie* ‚přesvědčení‘; *utverdit'* ‚potvrditi, schváliti‘ – *utverždat'* ‚potvrzovati, tvrditi‘ – *utverždenie* ‚tvrzení, schvalení‘. Nebo se vliv církevní slovanštiny uplatnil ve výslovnosti takových slov, jako jsou *vselennaja* ‚vesmír, svět‘, *nebo* ‚nebe‘, kde bychom čekali v přízvuché slabice po měkké souhlásce výslovnost *-o-* (psané *-ě-*)” (Kurz 1967, s. 10). Církevní slovančina sprostredkovala slovanským národom vyspelú byzantskú kultúru, náboženstvo a spisbu, a tak prispela k rýchlemu rozkvetu jednotlivých národných a kultúrnych spoločenstiev. Prostredníctvom zrozumiteľnej nadštandardnej formy slovanského jazyka preniklo literárne, kultúrne a religiózne dedičstvo byzantskej a latinskej kultúry a civilizácie, ktoré slovanský priestor prijal a transformoval pre potreby vlastného kultúrneho, spoločenského a historického rozvoja.

1.4 Kultúrny jazyk byzantskej cirkvi na Slovensku

Církevnú slovančinu vo východoslovenskom kultúrnom prostredí treba prijať ako existujúci fenomén, ktorej tradícia siaha takmer do obdobia jej vzniku. Vzhľadom na to, že prostredie *Slavia Latina* prevládalo aj v našom priestore, bohoslužobný jazyk východných veriacich nenašiel vhodné podmienky pre sformovanie vlastnej redakcie (Suprun 1999, s. 32 – 33).

Na zapisovanie jednotlivých slovanských zvukov (hlások) používala cirkevná slovančina cyrilské písmo, ktoré sa z historického hľadiska rozdeľuje na dve kategórie. Najstaršie je **unciálne písmo** (resp. ustav), ktorým sa písali staré cyrilské dokumenty do 14. storočia. Boli to zvyčajne verzály, niekedy kapitálky. Kapitálky sa zvyčajne používali pri písaní mien alebo miestopisných názvov. Ku koncu 14. storočia došlo k nakloneniu písma. Toto naklonené unciálne písmo sa nazýva **polounciálnym, resp. poloustavným písmom**. Poloustavné písmo sa neskoršie používalo najmä pri tlačených bohoslužobných knihách. Na prelome 16. – 17. storočia sa pre bežné, cirkevné, administratívne a literárne potreby sformovalo aj tzv. **kurzívne písmo, resp. rýchlopis** (tzv. počerk, handschrift), ktoré našlo svoje uplatnenie pri písaní administratívno-právnych dokumentov, v korešpondencii, pri zápisoch do matrík, pri tvorbe a prepisovaní rukopisných spevníkov a rozličných ďalších rukopisných literárnych pamiatok. Rukopisné cyrilské písmo je základom súčasnej azbuky. V cyrilike sa okrem stálych znakov na označovanie hlások používali aj ďalšie znaky, ktoré označovali ťažký alebo ostrý prízvuk, prídychy, používali sa rozličné skratky, titly a pod.

Zmiešaná podoba cirkevnej slovančiny a ľudového jazyka (ktorú označujeme ako štandardnú formu jazykového prejavu) sa používala aj ako dorozumievací prostriedok v písomnostiach, najmä matrikách, v parafiálnych (resp. farských) zápisoch kňazov, v zápisoch z vizitácií, v korešpondencii, v testamentoch, pri zápisoch o hospodárskych transakciách, dohodách a sporoch, známe sú aj príklady zápisov cien obilia na trhoch, zápisy o dlžobách a donáciách chrámu, tiež zápisy o historických udalostiach, prírodných katastrofách a pod. Na východnom Slovensku sa nájdu takéto zápisy aj na ikonách, ikonostasoch, bohoslužobných nádobách, zvonoch, liturgických knihách. S takýmito zápsmi sa stretávame aj na margináliách v bohoslužobných knihách, v rukopisných spevníkoch a tlačенých kázňových a spevníkových zbierkach, čo súvisí s vtedajším spoločenským životom a praxou. Vďaka tomu sa cirkevná slovančina dostala do rozličných oblastí kultúrneho a spoločenského života ako jazyk administratívno-právnych aj literárnych pamiatok. Cirkevná slovančina ako liturgický jazyk sa doteraz používa pri bohoslužobných obradoch pravoslávnych a gréckokatolíkov.

Pri takomto pohľade na kultúru, históriu, literárnu tvorbu a na jazyk v regióne pod Karpatmi má cirkevná slovančina nezastupiteľné miesto nielen ako liturgický jazyk kresťanov byzantsko-slovanského obradu, ale uplatňuje sa aj v historicko-spoločenskom a kultúrnom živote. Ide o dosiaľ málo preskúmanú dimenziu. Na východnom Slovensku a v priľahlej Podkarpatskej Rusi sa dedičstvo východnej bohoslužobnej tradície a literárnej tvorby v cirkevno-slovanskom jazyku spája s kultúrnymi vplyvmi, ktoré prenikali aj spoza Karpát.

Pri charakteristike jazykovej situácie na východnom Slovensku vychádzame z trichotomického členenia jazyka. Na označenie jednotlivých foriem existencie jazyka používame tri pomenovania: ***Ľudový, štandardný jazyk a nadštandardná forma jazyka.***

Pod ľudovým jazykom rozumieme tú podobu hovoreného jazyka, ktorý používajú pri bežnom dorozumívaní príslušníci ľudových (dedinských) vrstiev príslušného etnika, pod štandardným jazykom rozumieme takú formu zväčša písaného jazykového prejavu, v ktorej sa prekrývajú prvky ľudového a cirkevno-slovanského jazyka a napokon pod nadštandardnou formou jazyka rozumieme cirkevnú slovančinu používanú ako bohoslužobný, obradový jazyk veriacich východného rítu.

Preberaním prvkov ľudového jazyka sa cirkevná slovančina (najmä v literárnych a administratívno-právnych písomnostiach) menila tak, že vznikla stredná forma jazykového prejavu, tzv. štandardný jazyk. Štandardný jazykový prejav sa od ľudového jazyka odlišuje tým, že je prevažne písaným prejavom

(korešpondencia, marginálne donačné zápisy v knihách, na ikonách, ikonostasoch² a pod.). Štandardný jazyk možno chápať aj ako jazyk literatúry a kázňovej tvorby. Od nadštandardnej formy jazykového prejavu sa tento jazyk odlišuje tým, že na rozdiel od „čistej“ (napríklad bez lexikálnych prvkov ľudového jazyka) cirkevnej slovančiny nie je liturgickým, resp. bohoslužobným jazykom a v tomto jazyku nie je dovolené sláviť ani bohoslužobné obrady. Nadštandardná forma jazykového prejavu je spojená iba s bohoslužobným procesom, Bibliou a liturgickými textami zapísanými v bohoslužobných knihách (napríklad mineja,³ triodion,⁴ liturgikon, trebnik⁵ a pod.).

Cirkevná slovančina bola predovšetkým bohoslužobným jazykom. V cirkevno-slovanskom jazyku (u pravoslávnych a gréckokatolíkov) sa spievali a doteraz sa spievajú bohoslužobné, liturgické texty na sviatky Pána, Bohorodičky, svätých a na sviatky ikon. Možno povedať, že jazyk cirkevných obradov mal veľký

---

² Ikonostas je stena utvorená drevenou, železnou alebo murovanou konštrukciou, na ktorej sú umiestnené ikony. Možno ich rozdeliť na stále ikony, ktoré by na žiadnom ikonostase nemali chýbať, a na ikony svätých – uctievaných v oblasti, kde je ikonostas postavený (závisí od úzu miestnej cirkvi). Ikonostas oddeľuje svätýňu – presbytérium (nebo) od lode chrámu (zeme). Ikonostas v našich gréckokatolíckych a pravoslávnych chrámoch je najčastejšie zložený zo štyroch radov obrazov – hovoríme o tzv. karpatskom type. Hlavný rad obsahuje štyri ikony (zľava doprava): sv. Mikuláš (patrón východnej cirkvi) alebo ikona miestneho svätého, Bohorodička s dieťaťom, Kristus Pantokrator a ikona zasvätenia chrámu. Ikony sú od seba oddelené severnými, cáorskými (kráľovskými) a južnými dverami. Na severných a južných dverách, ktoré sa zvyknú nazývať aj diakonskými dverami, nachádzajú sa ikony Štefana, Vavrince, Melchizedeka alebo archanjelov Michala a Gabriela. Na cáorskych dverách sa nachádza ikona Zvestovania a štyroch evanjelistov. Nad cáorskymi dverami je umiestnená ikona Poslednej večere (tam, kde je to zvykom sú na horných okrajoch cáorskej brány umiestnené ikony rozdávania eucharistie apoštolom). Druhý rad ikonostasu v našom prostredí tvoria ikony sviatkov. Tretí rad obrazov tvorí ústredná ikona Krista Kráľa sediaceho na tróne obklopeného mandorlou. Po Kristovej pravici sa nachádza ikona Bohorodičky a po Jeho ľavici ikona Jána Krstiteľa, Kristovho Predchodcu. Názov celého tohto zobrazenia sa po grécky nazýva ‚deisis‘ čo v preklade znamená modlitba. Po oboch stranách deisisa sa ďalej nachádzajú ikony predstavujúce archanjelov (Gabriela a Michaela), apoštolov Petra, Pavla, Andreja, ikony hierarchov (Bazila Veľkého, Gregora Naziánskeho a Jána Zlatoústeho), ikony svätcov a svätých žien (Demetra Solúnskeho, Juraja, Teodora Studitu, Parasky, Oľgy, Kataríny, Cyrila a Metoda a pod.), alebo sa po oboch stranách deisisa nachádzajú ikony apoštolov – závisí od úzu miestnej cirkvi. V haličskom type ikonostasov najvyšší rad tvoria ikony prorokov a patriarchov, ktoré sa nachádzajú po oboch stranách ikony Panny Márie Oranty, ktorá sa považuje za najvyššie naplnenie ich prorociet. (Inde podľa úzu miestnej cirkvi tvoria ikony patriarchov samostatný rad. V strede tohto radu sa nachádza ikona starozákonej Trojice predstavujúca troch anjelov, ktorí navštívili Abraháma, alebo sa tam nachádza ikona novozákonej Trojice s vyobrazením tzv. otcovstva, na ktorej Otec na kolenách drží svojho Syna a na jeho hrudi sa vznáša Svätý Duch v podobe holubice.) Na najvyššom mieste ikonostasu býva Golgota s krížom a ikony Márie Bohorodičky a Jána Bohoslova.

³ Mineje sú zborníky liturgických spevov (pri večerni, utierni a liturgii) na sviatky Pána, Bohorodičky a svätých.

⁴ Triodion je časť cirkevného roka, ale aj cirkevná, bohoslužobná kniha, ktorá obsahuje modlitby a spevy v čase Veľkého pôstu a Strastného týždňa a Kvetný alebo Slávnostný Triodion počas Kvetného týždňa a celého paschálneho, veľkonočného obdobia.

⁵ Trebnik je kniha bohoslužobných obradov pri udeľovaní sviatostí krstu, myropomazania (birmovania) – vo východnom obrade sa myropomazanie a eucharistia udeľuje už pri krste), zmierenia (sv. spoveď), manželstva, pomazania nemocných a vysluhovania svätenín, napríklad svätenie vody, pohrebne obrady, svätenie liturgických rúch, kníh, obilnín, rastlín a ďalších svätenín.

význam aj pre jazyk literatúry. Svedčí o tom paraliturgická piesňová tvorba v cirkevnoslovanskom jazyku, ktorá najmä lexikálnymi prvkami jazyka regiónu, v ktorom vznikala literárna produkcia, poukazuje na prepojenie ľudového jazyka a cirkevnej slovančiny. Jazyk literárnych pamiatok, paraliturgickej spevníkovej tvorby, jazyk rozličných ľudových katechizmov, jazyk korešpondencie a administratívnych zápisov (napríklad v matrikách) vnímame ako kultivovaný, štandardný jazyk. Aj na obaloch kníh, na zvonoch, bohoslužobných nádobách, ikonách, verajách chrámov a ikonostasoch nájdeme texty v cirkevnej slovančine, ktoré obsahujú lexikálne prvky nárečia konkrétneho regiónu. Takéto texty zvyčajne zaznamenávali rozličné cirkevné i svetské udalosti, čo vychádzalo z praktických potrieb duchovenstva i ľudu. Aj jazyk kázňovej tvorby patrí do okruhu štandardného jazykového prejavu, pre ktorý je charakteristické prispôsobovanie bohoslužobného jazyka ľudovým potrebám prostredníctvom domácich lexikálnych prvkov.

Vďaka silnému tlaku lexiky domáceho (ľudového) prostredia sa cirkevná slovančina niekedy pokladala za makarónsky jazyk. Latinizmy, grécizmy, prevzatia zo slovenčiny, poľštiny, rusínčiny, ba nájdú sa aj maďarizmy, sa do štandardnej podoby literárneho jazyka dostávali z ľudového prostredia, predovšetkým z nárečového úzu pisárov, autorov a iných používateľov. Cirkevná slovančina sa tak prispôbovala hovorenému jazyku veriacich východného rítu, ale ako bohoslužobný (obradový) jazyk si zachovala svoju pôvodnú jazykovú podobu a funkciu. Analogickou situáciou je používanie biblickej češtiny na Slovensku v predpisovnom období. Do jazyka literatúry a písomností tak prenikali miestne lexikálne prvky, čím sa spomínaná podoba štandardného jazyka postupne menila. V 18. a 19. storočí nachádzame v tomto jazyku aj také zápisy, ktoré svedčia o výraznom lexikálnom vplyve východoslovenských nárečí. Možno dokonca hovoriť o cyrilských zápisoch miestneho dialektu.

1.5 Zvuková rovina cirkevnej slovančiny v aktuálnej liturgickej praxi

Tradičné zaraďovanie cyrilikou zapísaných textov do konkrétnej jazykovo-kultúrnej tradície má svoju špecifickú (najmä politickú) ambíciu. Vo vedeckovýskumnom prostredí na túto skutočnosť však treba nahliadať iba z hľadiska jazykových, etnických, kultúrnych i religióznych osobitostí, preto je veľmi dôležitý rigorózný jazykovo-historický výskum písomných prameňov, ktoré svedčia o diverzifikácii kultúrno-religiózneho prostredia. V slovanskom kontexte späťom s cirkvou byzantského obradu je preto v tomto kontexte dôležité porozumieť

najmä vzťahu, ktorý sa realizuje v rovine uplatňovania jazykového povedomia príslušníka cirkvi byzantského obradu k liturgickému cirkevnoslovanskému jazyku.

V tejto súvislosti treba ešte skonštatovať, že cirkevná slovančina sa ako liturgický jazyk používa podnes v chrámoch byzantsko-slovanského obradu aj v slovenskom jazykovom prostredí. Z hľadiska jazykovej formy treba tu uviesť aspoň základné javy, ktoré cirkevnú slovančinu v slovenskom jazykovom prostredí charakterizujú. Patrí sem napríklad na nerozlišovanie predného [i] a zadného [y] pri realizácii hlások označených grafémami и, ы, i, i̇, v; prevažuje systematická palatalizácia hlások *l, n* pred fonémami [i] a [e] označovanými cirkevnoslovanskou grafémou и a е (niekedy dochádza aj k zmäkčeniu spoluhlások *d, t* pred fonémami [i] a [e], najmä vtedy, keď sa použitá lexéma nepodobá na slovo blízke z inventára slov v nárečovom prostredí). V cirkevnoslovanských modlitbách a spevoch veriacich možno dnes doložiť aj zmenu ѣ na mäkčiace [i], zmena ѣ na [e] sa takmer pravidelne vyskytuje v zámenách typu тебѣ, себѣ – [tebe], [sebe]. Vo všetkých nami realizovaných výskumoch (z rokov 1999 – 2010) možno sledovať uplatňovanie prízvuku na penultime v zhode s praxou vo východoslovenských nárečiach. Možno doložiť aj používanie *-l-ového* zakončenia v tvare préterita namiesto cirkevnoslovanskej prípony *-въ*, ďalej uplatňovanie prípony *-oho* namiesto cirkevnoslovanskej prípony *-aro*, neexistenciu morfémy *-тъ* pri tematických slovesách v 3. osobe singuláru v prítomnom a budúcom čase, s čím súvisí aj štylistická nediferencovanosť medzi 3. osobou prézenta singuláru realizovaného bez časovacej morfémy *-тъ* a 3. osobou aoristu singuláru zakončeného na *-e*. K ďalším prejavom patrí aj nahradzovanie významovo i zvukovo blízkej cirkevnoslovanskej lexémy výrazom z nárečovej oblasti a pod. Takéto zmeny možno sledovať aj v cyrilikou písaných pamiatkach, ktoré vznikali v tomto priestore už od najstarších čias.

2. Jazyková, konfesionálna a etnická identita na východe Slovenska v komparácii

2.1 *Dialektológ Jozef Štolc a jeho výskum dolnozemských slovenských nárečí*

V auguste a septembri roku 1947 Jozef Štolc spolu s tímom slovenských jazykovedcov, etnografov a historikov uskutočnil terénny výskum slovenských dolnozemských nárečí, pričom neobišiel ani obce na Dolnej zemi vo Vojvodine, ktorých obyvateľstvo v rámci svojej rečovej i písomnej komunikácie používa východoslovenské nárečie. Do podoby kodifikovaného jazyka tento nárečový variant slovenčiny v roku 1923 uviedol Gábor Kostelnik svojou Gramatikou bačvansko-ruskej bešedi.

Bezprostredne po skončení prvej fázy terénneho výskumu slovenských nárečí na Dolnej zemi Jozef Štolc publikoval správu o svojich terénnych zisteniach v časopise Kultúrny život, v ktorej prehľadne charakterizoval systémové jazykové javy tých skupín západoslovenských, stredoslovenských a východoslovenských nárečí, ktoré sú podnes zastúpené v reči obyvateľstva Dolnej zeme a ktoré vo viacerých vlnách kolonizácie od druhej polovice 18. storočia sa zo svojich sídel na Slovensku presťahovalo na Dolnú zem, aby v tomto priestore zaplnilo uprázdnené miesta po vyhnaní Turkov z Uhorského kráľovstva (Štolc 1947). V októbri 1965 Jozef Štolc uskutočnil aj opakovaný terénny výskum slovenských nárečí na Dolnej zemi a tieto ďalšie poznatky zosumarizoval v článku O pôvode a rozvoji slovenskej reči v Juhoslávii, ktorý publikoval v dolnozemskej časopise Nový život v roku 1965.

V oboch týchto správach z terénneho výskumu J. Štolc poukazuje na skutočnosť, že ním skúmané slovenské nárečia na Dolnej zemi zachovávajú svoj starobyľý stav. Dokazuje sa tým nielen ich starobylosť, ale najmä pôvod ich reči v slovenskom jazykovom areáli. Starobyľé javy vo svojom jazyku si dolnozemskí používatelia priniesli so sebou zo Slovenska a po vyše 250 rokoch ich pôsobenia v prostredí Dolnej zeme si ich udržali vo svojom živom hovorenom jazyku. Jozef Štolc identifikoval štyri skupiny slovenských nárečí z oblastí, z ktorých pochádzajú títo naši presídlenci, ich potomkovia a používatelia tejto nárečovej podoby slovenčiny. V súvislosti s obyvateľstvom, ktoré používa východoslovenské nárečia, M. Hríbová uvádza, že toto obyvateľstvo sa stotožňuje s rusínskou národnostnou skupinou, pričom početné výskumy ich jazyka, piesní a zvykov poukazujú na skutočnosť, že ich predkami boli gréckokatolíci pochádzajúci z východoslovenského

regiónu, ktorí pod vplyvom svojho vierovyznania podľahli konfesionalnej asimilácii a týmto spôsobom upevnili svoju osobitosť, ktorá im v rozličných historických obdobiach umožnila vlastnú národnokultúrnu a národnopolitickú aktivitu. (Hríbová 2017).

V správe zo svojho opakovaného nárečového výskumu J. Štolc (1965) hovorí o tom, že pripravuje systematizujúcu monografickú prácu o slovenských nárečiach v Južoslávii, v ktorej sa mala podať všeobecná charakteristika nárečí. Plánoval opísať jednotlivé typy (južnostredoslovenský, kysucký, západoslovenský a východoslovenský typ slovenského nárečia, pričom dodáva, že „osobitnú pozornosť treba venovať výskumu východoslovenských nárečí v Južoslávii, rozvoju a osudom jeho spisovnej podoby. Výsledky tohto výskumu prinesú nepochybne užitočné poznatky k otázke rozhraničenia slovenčiny a ukrajinských nárečí na východnom Slovensku“ (Štolc 1965, s. 340). A. Marićová v procese s vnútornou nárečovou migráciou v rámci slovenských nárečí vo Vojvodine vidí zmiešanie ich jednotlivých typov, preto konštatuje, že nositelia týchto nárečí v „novozaložených osadách boli neraz veľmi zmiešaní, lebo pochádzali z rozličných – zemepisne vzdialených – krajov Slovenska. Ich odkázanosť na seba vo všetkých oblastiach života, v tradičnej kultúre a v reči, vzájomná pomoc a spolupráca vplývali na zblížovanie. Týmto spôsobom dochádzalo k vzájomnému miešaniu, kríženiu, stieraniu odlišností a k splyvaniu do nového celku charakteristického pre celú obec. Tak vznikali nové nárečové sústavy pozostávajúce z pôvodných znakov v inom vnútornom usporiadaní. Styk s inými jazykmi vplýval na postupné preberanie cudzích rečových prvkov. V nových nárečových systémoch sa popri približovaní začínajú ukazovať aj odchýlky alebo odklony zapríčinené mimojazykovými činiteľmi.“ (Marićová 2016, s. 52). Uvedenú skutočnosť možno porovnať aj so stavom nárečia dolnozemskej gréckokatolíkov. Treba však poukázať na skutočnosť, že sa v monografickom spracovaní J. Štolc o východoslovenských nárečiach nezmieňuje, čo možno vidieť už v samotnej názve tejto jeho knižnej publikácie *Reč Slovákov v Južoslávii* (Bratislava 1968), v ktorej sa venuje iba tým slovenským nárečiam, ktorých používatelia deklarovali svoju slovenskú etnickú a národnopolitickú identitu. Gréckokatolícke obyvateľstvo však podľahlo vplyvu konfesionalnej asimilácie, ktorá v konečnom dôsledku poskytla možnosti pre zdôraznenie rusnákkeho národnopolitického rozmeru identity, hoci jazyk dolnozemskej Rusnákov je východoslovenským nárečím.

Utváranie kodifikovanej podoby v prostredí dolnozemskej Rusnákov na báze východoslovenského nárečia J. Štolc porovnáva s okolnosťami, ktoré sa uplatňovali „pri vzniku spisovnej slovenčiny v Bernolákových a Štúrových časoch“ (Štolc 1965, s. 341). Pravda, v predobrodenskom období prebiehala kultivácia slovenského národného jazyka na báze jednotlivých slovenských nárečí, teda západných, stredných i východných nárečí. Kultiváciu východoslovenských nárečí

dokazuje aj samo vydanie piatich kalvínských liturgických kníh v zemplínskom nárečí z polovice 18. storočia. Tieto knihy v kultivovanej podobe šarišsko-zemplínskeho nárečia spolu s ďalšími rukopisnými i tlačenými písomnosťami na východnom Slovensku dokazujú používanie východoslovenskej kultivovanej nárečovej podoby slovenčiny ako literárneho jazyka.

2.2 Reč východoslovenských kalvínov

Reč východoslovenských kalvínov sa v týchto kalvínských knihách označuje za slovenskú: A) *MALI CATECHISMUS. Tojesz: Véri Kresztzánkéh Gruntóvnic Tslenkóv zaloseni FUNDAMENT. Chtori: Z velyikoho CATECHISMUSa presvéráz u jeziku BELGYITZKÉM krádutskim szlovom víbráni i vidáni: Potom z toho na uhars preprovdzeni: A z nyoho na nas jezík Szlovenski obrátzeni, k podobnomu tsvitsenu i u vére szlabich a Malyutskich prave priróvnáni i accommodováni* (Mali catechizmus, 1750);

B) *SVETOHO DÁVIDA KRÁLYA A POROKA SZTO I PEDZESÁTZ 'SOLTÁRI. Chtoré: Vedlya Nót Frantzúzkích z Uharszkoho na SZLOVENSZKI jazík szú prelosené, a vernim BOSIM szlusebnyikom k duchovnomu usitku zhotovené. A teraz; Pervi ráz vidané* (1752);

C) *HLASZ POBOSNOHO SPÉVANYA. To jeszt: PÉSNE KRESZTZANSZKE na Rotsné Svjátki, i k jinsím Svetim Prilesitosztem szporádane. Chtoré: Z Uharszkoho jaziku na SZLOVENSZKI prelosil.* (1752);

D) *RADOSZTZ SERTZA POBOSNOHO. To jeszt: Modlitbi ranné a vetserné na jeden tídzeny, i insích málo, v chtorích pobosni Tslovek z duchovnú radosztzú szlúsi BOHU vetsnou. Chtoré: Jeden z Reformátszkích Kazatelov, z Uharszkoho na Szlovenszki Jazík prelosil, a tés i od inud zebrał, a sz pomotzu verních Uhrov a Szlovákov, k szláve Boszkej vitlátsic dál* (1758);

E) *AGENDA ECCLESIIARUM REFORMATARUM. To jeszt: SZPRAVA JAKBI SE MALO V EKLEZIJICH reformatszkích Krisztitz, Kristusovu Vetseru viszluhovatz, Novich manselov prisahatz, Tich chtori prepituju Eccleziu Rozhresovatz. Chtorú: V Uharszkem Jaziku zhotovil Dvojej sztzi hodní Pán ZOVÁNYI GYÖERGY, Superintendent. Z chtoro na Szlovenszki prelosil jeden Kazattel Szlovenski Helvetszkú Confessiu viznavajútzi* (1758).

Ján Stanislav (1935, s. 88) v práci venovanej pôvodu východoslovenských nárečí v tejto súvislosti uvádza, že „východoslovenské obyvateľstvo samo považuje svoj jazyk za slovenský, a to nielen dnes, ale aj v minulosti.“

Samuel Cambel sa počas svojich výskumných ciest po východnom Slovensku osobitne sústredil na etnické a náboženské pomery. Venoval sa etnickému a

jazykovému povedomiu veriacich a príslušníkov cirkvi byzantsko-slovanskej tradície a zaznamenával pritom aj rozličné zvyky, tradície, povery a ľudové zvláštnosti. Ako smerodajné kritérium preto odmietol rozdelenie obyvateľstva podľa náboženskej príslušnosti, podľa ktorého sa ešte v 18., ba dokonca aj v 19. storočí určovala etnická príslušnosť obyvateľov tohto regiónu. Ako závažný možno v tejto súvislosti uviesť fakt, že 27. júla 1898 S. Cambel navštívil obec Bežovce na východnom Slovensku, kde zapísal rozprávanie gréckokatolíka Ďura Halajčika.⁶ V snahe porovnať jazyk gréckokatolíkov a kalvínov sa 29. septembra 1904 opäť vrátil do Bežoviec a v hostinci v prítomnosti toho istého rozprávača a dvoch kalvínov Michala Gajdoša a Michala Železa prezreli text rozprávky znova, a tak potvrdil, že v obci sa jazyk kalvínov nijako neodlišuje od jazyka príslušníkov ruskej viery, teda gréckokatolíkov (rusnákov), že po slovensky (východoslovenským nárečím) sa hovorí aj v obciach rímskokatolíkov a gréckokatolíkov (rusnákov), podobne ako aj v prostredí luteránov a kalvínov na východnom Slovensku.

Na rozvoj konfesiónalného vzdelaneckého diskurzu v prostredí slovenských evanjelikov i gréckokatolíkov v kontexte s používaním jazyka liturgie ako literárneho jazyka poukazuje Ján Doruľa vo svojich viacerých štúdiách a sústreďuje sa na paralely medzi bibličtinou slovenských evanjelikov a cirkevnou slovančinou v „ústnom používaní, najmä pri spievaní nábožných piesní v evanjelickom, resp. v byzantsko-slovanskom obradovom prostredí“ (Doruľa 2017a, s. 13) a na základe týchto porovnaní konštatuje, že „základom bibličtiny slovenských evanjelikov je tá podoba češtiny, ktorá v časoch šírenia luterskej reformácie bola na Slovensku známa predovšetkým v svetskom, najmä v administratívno-správnom prostredí, kde pod vplyvom slovenského jazykového vedomia od samého začiatku jej prenikania na Slovensko podliehala prirodzenej adaptácii“. Na túto skutočnosť upozorňuje aj v súvislosti s používaním cirkevnej slovančiny, ktorá sa podobne ako bibličtina „z obradovo-liturgického prostredia šírila aj do svetskej, necirkevnej sféry“ (Doruľa 2017a, s. 14). Pod vplyvom jazykového úzu a jazykového povedomia sa v prostredí veriacich byzantsko-slovanského obradu dlhodobým používaním ustálila a petrifikovala miestna podoba liturgického jazyka ovplyvnená východoslovenským nárečím. V tomto kontexte je azda potrebné opäť zopakovať aj naše konštatovanie, že „zjednocujúcim znakom jazykovej identity slovenského národa nie sú rozličné liturgické jazyky používané v cirkvách latinského, byzantsko-slovanského obradu či v protestantskom prostredí slovenských evanjelikov; jeho reprezentantom je totiž

---

⁶ „Rozprával Ďuro Halajčik (Marvay), gréckokatolík. Zápis v Bežovciach v hostinci Ackermana 27. júla r. 1898. Rozprávač bol vojakom, predpokladal som, že sa na neho veľa rečových cudzotín nalepilo, čiastočne z tej príčiny a čiastočne z tej príčiny, aby reč gréko-katolíkov srovnal s rečou kalvínov, 29. sept. r. 1904 došiel som zas do Bežoviec a v hostinci Ackermanna v prítomnosti rozprávača a dvoch kalvínov Michala Gajdoša a Michala Železa prezrel som znova celú prípravku. Zistil som, že v obci **kalvini a gréko-katolíci rovnako rozprávajú**, a že sú rečové nedôslednosti (na pr. voňi piju / voňi pijut, so a co) v celej obci bežné“ (Cambel 1906, s. 412; zvýraznenie Peter Žeňuch).

hovorená podoba jazyka a tou bola a je slovenčina, ktorou sa možno dorozumieť vo všetkých oblastiach každodenného života. Používala sa vo všetkých nárečových podobách, v ktorých prešla rozličnou mierou kultivácie do podoby kultúrneho či kultivovaného nadnárečového útvaru“ (Žeňuch 2017, s. 36). Ukazuje sa, že liturgický jazyk jednotlivých konfesií má významný dosah najmä na religióznu, nie jazykovú identitu jeho používateľov.

V tejto súvislosti pripomenieme aj zistenie Antona Augustína Baníka, ktorý vypracoval a argumentačne podložil tzv. konfesionálny výklad dejín slovenskej kultúry. Jeho výklad je pevne spätý najmä s uplatňovaním sa jednotlivých kultivovaných podôb slovenčiny až do momentu prijatia jej celonárodnej kodifikovanej podoby. Počas celého tohto zložitého obdobia vývinu slovenskej kultúry možno v dejinách slovenčiny identifikovať rozličné konfesionálne prúdy, kde jazyk cirkvi a konfesionálna identita bola významným a určujúcim determinantom kultúrnej identity Slovákov. „A. A. Baník rozoznáva v slovenskom konfesionalizme tri navzájom sa podmieňujúce a prelínajúce zložky: 1. cirkevnú, ktorá vychádza z presvedčenia o vyššej náboženskej hodnote vlastnej konfesie v porovnaní s protivnou konfesiou. Zodpovedá tomu aj typ apriórneho myslenia, ktoré selektívne vyberá fakty z dejín a zo súčasnosti a takto dokazuje vyššiu hodnotu, pravosť a pravovernosť vlastnej konfesie; 2. národnú, ktorá sa usiluje najmä historickými argumentmi dokázať väčšie zásluhy a dôležitosť svojej konfesie pre slovenskú národnú pospolitosť. I táto zložka konfesionalizmu v konečnom dôsledku má za cieľ poukázať na nižšiu hodnotu protivnej konfesie; 3. materiálno-sociálnu, ktorá zahŕňa snahy dosiahnuť materiálne výhody a uplatnenie prostredníctvom cirkevnej štruktúry, a to aj v spoločenskom a politickom živote.“ (Letz 2017, s. 42). Práve na príslušníkoch cirkvi byzantského obradu slovanskej tradície v priestore západných Karpát vidno, ako sa prelínajú identifikačné zložky povedomia príslušnosti k jazykovo-kultúrnemu a ku konfesionálnemu horizontu. Tento aspekt sa v najzápadnejšej časti karpatského areálu zreteľne prejavuje nielen v prelínaní latinského i byzantského konfesionalizmu, ale v istých okamihoch historicko-spoločenského vývinu vyšiel najavo aj v podobe pauperizácie alebo zjednodušovania procesov spätých s uplatňovaním sa byzantsko-slovanskej tradície v slovenskom etnickom a jazykovom prostredí (Žeňuch 2014, s. 121 – 137). J. Doruľa (2017b, s. 208 – 207) v tejto súvislosti konštatuje: „Ukázalo sa, že otázka uvedeného vzťahu, konkrétne vzťahu slovenských veriacich byzantsko-slovanskej obradu k ich etnickej príslušnosti sa niekedy interpretovala v duchu spomenutého formalisticky priamočiareho stotožňovania vierovyznania a národnosti, ‚ruskej viery‘ s ruskou (rusínskou, rusnäckou) národnosťou. Prameňom tohto stotožňovania bol jazyk byzantsko-slovanskej obradu, ktorým bola cirkevná slovančina, vnímaná Slováckmi ako ruský (= rusínsky, rusnäcký) jazyk, resp. ako jazyk vo svojej praktizovanej redakcii bližší jazyku Rusínov (Rusnäckov) ako jazyku Slovákov. Preto

sa aj všetci používatelia tohto ‚ruského‘ obradového jazyka, t. j. veriaci byzantsko-slovanského obradu, nazývali rusnáci, bez ohľadu na ich vlastný (aj nerusínsky) jazyk, ktorý bol odrazom, atribútom ich etnickej (aj nerusínskej) osobitosti.“

Práve jazyk dolnozemských gréckokatolíkov je preto dobrým príkladom na to, ako možno doložiť splynutie mimojazykovej⁷, teda konfesionalnej identity s etnickou. J. Štolc (1947) k tomu faktu uvádza, že tu ide „totiž o starý problém východoslovenských gréckokatolíkov, vyjadrený heslom ‚Čo gréckokatolík, to Rusín‘. Vec je dnes jasná na Slovensku natoľko, že vieme bezpečne, že východoslovenskí gréckokatolíci jedni hovoria naozaj nárečím ukrajinským (maloruským, rusínskym), ale iní zasa nárečím východoslovenským, zemplínskym. K tomuto zemplínskemu nárečiu patria aj gréckokatolícki Slováci v Juhoslávii.“ V časopise *Slavica Slovaca* k tomu uvádzame i tieto ďalšie skutočnosti: „Na Slovensku a v priľahlej Zakarpatskej Ukrajine, kde sa slovenské autochtónne obyvateľstvo už od 14. – 15. storočia identifikovalo so svojim západoslovanským tvarom etnonyma Slováč, na označenie etnika východoslovanského pôvodu si utvorilo analogické pomenovanie Rusnák (Руснакъ). Pod priamym vplyvom západoslovanského prostredia a susediacej slovenčiny sa pomenovanie Rusnák začalo používať nielen ako etnonymum na označenie pôvodného staroruského etnického elementu, ale aj na označenie spoločenstiev hlásiacich sa k byzantsko-slovanskej cirkvi. (...) Treba zdôrazniť aj tú skutočnosť, že ruské obyvateľstvo na Slovensku netvorí kompaktné územie, lebo pri dedinách a osadách s ruským obyvateľstvom existujú aj osady autochtónneho slovenského obyvateľstva, a tak sa spolu miešajú. Dokonca ani dnes známe rusínske oblasti v celej dĺžke Karpát neboli a podnes nie sú jazykovo jednoliate (svedčí o tom napríklad aj variácia podôb spisovných rusínskych jazykov na Slovensku, v Poľsku, v Maďarsku či tzv. ruski jazyk dolnozemských Rusnákov založený na dolnozemplínskom slovenskom nárečí a pod.). V slovenskom a rusínskom nárečovom prostredí východného Slovenska a v západných Karpatoch sa aj jazyk miestnych Rusnákov nikdy neoznačuje pojmom rusínsky jazyk. Slovenské obyvateľstvo, ba i sami Rusnáci tento jazyk nazývajú ruski jazyk. (...) V roku 2007 pri realizovaní výskumov zameraných na zachytenie vplyvu jazykového vedomia dolnozemských gréckokatolíkov (používajúcich ako spisovný jazyk dolnozemplínske nárečie) v predpísaných cirkevnoslovanských modlitbách a liturgických textoch sa nám podarilo zaznamenať výpovede respondentov, v ktorých dolnozemskí gréckokatolíci svoj jazyk označovali za *rus'ki jazik* a svoju vieru za *rus'ku viru*. V prostredí slovenských Rusínov sa podarilo tiež zaregistrovať čosi podobné, keď respondenti na otázku o konfesionalnej príslušnosti odpovedali, že sú rusnáci, ba aj o svojom jazyku hovorili ako o rus'kom jazyku, upozorňujeme, že nie o rusínskom jazyku (v niektorých ďalších lokalitách respondenti zjavne

---

⁷ Ide o javy a procesy, ktoré nesúvisia s jazykom, ale podmieňujú ich politické, konfesionalne i spoločenské normy a z mimojazykového priestoru či prostredia zasahujú do fungovania jazyka.

rusínskej národnosti na Slovensku uvádzajú, že hovoria po rusnacky). (...) Podnes sa aj preto v tomto kontexte stereotypne stotožňuje pojem gréckokatolík s pojmom rusnák a v praxi sa tieto termíny prirodzene a plnohodnotne zamieňajú a používajú ako synonymá, čo umožňuje označovať za príslušníka východoslovenského jazykového prostredia (Rusína i Ukrajinca) všetkých veriacich cirkvi byzantsko-slovanského obradu bez rozdielu ich jazykovej identifikácie“ (Žeňuch 2014, s. 121 – 137), vrátane tých, ktorí používajú niektoré z východoslovenských nárečí.

Rusínske (ukrajinské) nárečia na Slovensku zachovávajú všetky typické starobylé vývinové jazykové javy, ktoré ich spájajú so všetkými východoslovenskými jazykmi, a zároveň ich tieto javy zásadne odlišujú od západoslovenskej skupiny slovanských jazykov. Patrí sem napríklad tzv. „polnoglasie“ (-oro-, -olo-, -ere-; rus. a ukr. *город, молоко*; bielorus. *горад, малако*), ďalej sú to napríklad spoluhlásky *č* a *ž* na miestach, kde sa v západoslovenských jazykoch vyskytuje *c* a *z/dz* za pôvodné **tj*, **dj* (napr. rus. *свеча*, ukr. *свіча*, bielorus. *свеча* – slov. *svieca*; rus. *межа, печь* – slov. *medza, pec*, čes. *mez*), ďalej je to dôsledné používanie epentetického *l* po perných spoluhláskach v spojení s *j* (napr. *bj, pj, mj, vj*, porov. rus., ukr., blr. *земля*, slov. *zem*, čes. *země*, pol. *ziemia*). Patrí sem aj osobitný vývin spoluhláskovej skupiny *kv-*, *gv-* na začiatku slova pred *š* (slov. *kvet, hviezda*), z ktorých vo východoslovenských jazykoch vznikli spoluhláskové skupiny *cv-*, *zv-* (rus. *цвет, звезда*; ukr. *цвіт, зізда*). Rovnako sem patrí aj zjednodušenie spoluhláskovej skupiny *-dl-*, *-tl-* na *-l-*, ktorá je spoločná pre celý východoslovenský jazykový areál (*мыло, сало, плела* oproti slov. *mydlo, sadlo, plietla*) a ďalšie. Rusínsky nárečový komplex tak patrí do ukrajinského jazykového areálu a nijako ho nemožno spojiť s niektorým zo slovenských nárečí vo východoslovenskom jazykovom priestore.

2.2.1 K zvukovej a morfolologickej rovine jazyka dolnozemsých gréckokatolíkov

Túto skutočnosť treba osobitne podčiarknuť najmä vzhľadom na knižné práce, ktoré prezentujú nesystémový obraz o formovaní východoslovenského jazykového kontextu napriek tomu, že rozličné úvahy o neslovenskom pôvode východoslovenských nárečí už jednoznačne vyvrátil S. Cambel, J. Stanislav, J. Liška, ktorý navyše vo vzťahu k rusínskej kolonizácii východného Slovenska konštatuje, že „tá nastala až v dobe, keď východoslovenské osídlenie bolo približne v dnešnej forme skončené, takže rusínske susedstvo okrem okolia Užhorodu nemalo nijakého podstatnejšieho vplyvu na reč východných Slovákov“ (Liška 1944, s. 70). Túto skutočnosť dobre dokumentujú práve systémové jazykové javy v reči dolnozemsých gréckokatolíkov, ktoré sú zhodné s jazykovými javmi v nárečiach východnej slovenčiny (Štolc 1947). Patrí sem napríklad slovný prízvuk, ktorý je na

predposlednej slabike. V celej hláskoslovnej štruktúre chýbajú dlhé samohlásky. V rusínskych nárečiach na Slovensku je naopak voľný, resp. pohyblivý prízvuk. V jazyku dolnozemskej gréckokatolíkov podobne ako v slovenských nárečiach na celom východnom Slovensku a v celej slovenčine splynulo pôvodné predné *i* (и) a pôvodné zadné *y* (ы) do jednej prednej hlásky [i]. Z tohto dôvodu sa aj na mieste etymologického *i a *y vyslovuje iba predné [i] (za zadné *y sa vyslovuje predné [i]) napríklad v týchto prípadoch: *korito, dim, miš, sir, ruki, ribi, sipañec, strina*; výslovnosť je rovnaká ako na mieste etymologického predného *i, napríklad: *kričec, prikľet, pristaš, pokriva, škarupina*. Nerozlišovanie predného [i] a zadného [y] pri realizácii hlások označených grafémami и, ы, і, ї, в v cirkevnoslovanských liturgických textoch patrí tiež k typickým prejavom jazykového povedomia slovenských gréckokatolíkov na východnom Slovensku i u dolnozemskej Rusnákov. K ďalším prejavom patrí aj vyššie spomínané uplatňovanie ustáleného prízvuku na penultime v zhode s praxou vo východoslovenských nárečiach. V celej východnej slovenčine a podobne aj v jazyku dolnozemskej Rusnákov sa prítomnosť minulého činného pomocného slovesa *byť* realizuje v podobe *bul, bula, bulo*.

Za pôvodné *t', d'* sa v jazyku dolnozemskej Rusnákov dôsledne ako v nárečiach na celom východnom Slovensku vyskytuje asibilované *c, dz*, napr. *ľudze, dzeci, hutoric, šedzec, šidzem, zrucic* atď. V rusínskych nárečiach na východnom Slovensku je za takéto *t', d'* buď *t, d*, alebo *t', d'*. Za mäkké sykavky *s', z'* je tu *š, ž*, napríklad: *šeme, špivac, šidzem, šidac* (spis. *sadať, sadnúť si*) atď. V rusínskych nárečiach na východnom Slovensku sú tieto sykavky palatalizované a vyslovujú sa akýmsi *i*-ovým elementom, napr.: *s'eno, z'ima*. Spoluhlásky *t, d* sa menia na *c, dz* aj v prípade ako *cma* (tma), *dzvere* (dvere). Veľmi dôležitým príznakom východoslovenských nárečí je neexistencia polnoglasia v slovách, ako *vrana, blato, krava, brada, hlava* na rozdiel od rusínskych tvarov s polnoglasím *vorona, boloto, korova, boroda, holova* a pod. Aj na začiatku slova je v jazyku dolnozemskej gréckokatolíkov typický západoslovanský jav ako v celej východnej slovenčine za praslovanské **orT, *olT* je *roT, loT róšne, rokita, rozvora, lokec, vloňi, rožeň* a pod. Za jerové hlásky je v týchto nárečiach zvyčajne *e*, napr.: *deska, oves, kotel* a pod. Treba dodať, že nemäkké *e* sa nachádza iba na mieste pôvodnej zadnej jerovej hlásky ѣ v zámenách *toten, onen* a prednej jerovej hlásky ѣ *jeden* a tiež namiesto zadného jeru ѣ alebo predného jeru ѣ po posunutí morfematického švíku, kde v slovenčine vznikli slabičné sonóry *ĵ, ģ*, napr.: *terkac, dirgac, tirvac, veľk, verba* (Pauliny 1963, s. 122 – 123, 161 – 162). Za zadný jer ѣ sa v nárečí uplatňuje aj striednica *o* výnimočne aj *i*; napr.: *statok, dobytok, ocot, cesnok, diždž*. Vokál *o* v slovách napr.: *pčola, čolo* je výsledkom dispalatalizácie pôvodnej hlásky *e* (*e > *o*).

Za pôvodnú nosovú hlásku a [ɛ] v krátkej pozícii sa utvorila striednica *e* v slovách typu *peta*, *pejc*, *dzevec*, *pametac*, *pamec*, *predzeno*. Za pôvodnú nosovú hlásku a [ɛ] sa aj vo zvratnom zámene ca [sɛ] uplatňuje systémová zmena na [e], porovnaj *viškoľic še*. Ďalšou za nosové a [ɛ] je striednica *a* (*ja/ia*) spravidla v pôvodne dlhých slabikách napr.: *pjatok/pjatok*, *robja/robja*, *kľatba*. Za nosovú hlásku a [ɔ] sa v jazyku dolnozemskej gréckokatolíkov uplatňuje striednica *u*, napr. *zub* (Зубъ), *dub* (Дубъ), *padnu* (паднѣ), *ruka* (рука), *sudca* (судца) a pod.

V nominatívne singuláru typu *hnuj*, *kuň*, *muž* v ďalších pádoch mení -u- na -o-, napr.: *hnoja*, *koňa*, *noža*. V privlastňovacích zámenách *muj*, *tvuj* sa *u* mení na *o*: *moho/mojoho*, *tvoho/tvojoho* a pod.

Kompaktne a systematicky sa vyskytujú nepalatalizované praslovanské skupiny spoluhlások *kv-*, *gv-* (*hv-*) pred t a n pôvodne diftongického charakteru, napr. *kveta* (*kvitka*), *hvizda* (spis. hviezda), *hvizdac* (spis. hvízdať). Rovnako ako v celom západoslovanskom areáli sa aj tu zachovala pôvodná praslovanská spoluhlásková skupina *dl*, *tl* (napr.: *šidlo*, *močidlo*, *kridlo*, *sadlo*, *ridlo*, *židlo*, *predla*, *štetla*, *pl'etla*) i skupina *dn*, *tn* (napr.: *padnu*, *šednu*).

Za spoločný znak so slovenským jazykovým areálom možno pokladať aj reziduálne nezápadoslovanské začiatkové *i* v slove *ihla*. Za reziduálny staroslovenský prvok pokladáme aj analogické *ch*, *h* (pôvodne *g a k*) za palatalizované *š*, *z* a *c* (po 2. palatalizácii velár), napríklad v lokáli singuláru *muchoj* (spis. *muche*), *nohoj* (spis. *nohe*), *rukoj* (spis. *ruke*). Za typický znak, ktorý spája východnú slovenčinu s celým slovenským nárečovým areálom, sa pokladá 2. palatalizácia pôvodných spoluhlások *k* a *h* (*g*) na *c* alebo *z*, napr.: *vel'k* – *vel'ci* (spis. *vlk*, *vlci*; rus. волки). Deminutívne tvary podstatných mien mužského rodu sú spravidla zakončené na -ok, menej na -ik: *sinok* (spis. *synak*), *zajačok*, *vel'čok*, *chlopik*, *kol'ik* (od *kul*, spis. *kôl*), rovnakú príponu -ok majú aj dni týždňa *pondzelok*, *štvartok*, *piatok*. Používa sa tiež tvar zámena *chtori* namiesto *chteri*. Typickým javom je aj realizácia bilabiálneho *u* za *v* ako v strednej slovenčine, napríklad: *pravuđa*, *kreu*, *šougor*, *dziuka*, *chliu*; okrem toho sa bilabiálne *u* vyskytuje aj na mieste protetického *v* ako napríklad *uun/uon* (spis. *on*), *uoňi* (spis. *oni*), resp. v nominatívnych a akuzatívnych tvaroch privlastňovacích prídavných mien, napr. *chlopoŭ*, *Jančoŭ*, *baranou*, *sinou*, *ženoŭ paplan* a pod.

V kontexte gramatickej rodovej unifikácie, ktorá je typická pre celý východoslovenský nárečový priestor, dochádza k vyrovnávaniu niektorých prípon v rámci deklináčnych systémov v mužskom, ženskom a strednom rode. Prídavné mená majú v nominatívne plurálu vo všetkých rodoch príponu -i: *toti dobri chlopi*, *toti dobri dzeci*, *toti šumni ženi*. Aj privlastňovacie zámená *môj*, *svoj*, *tvoj*, *váš* majú unifikovanú príponu -o a znejú: *mojo dzeci*, *tvojo dziuki*, *tvojo ženi*, *našo sinove*, *vašo chlopi* a pod. Typickou pre všetky rody v lokáli singuláru je prípona -u, napr.:

o *šercu, kraju, koňu, jarku, dzecku* (ale aj *o dzeckoj*), popri tvaroch typu *v mesce, na ňebe*. Ďalšou je prípona *-oj* pre datív a lokál singuláru, napr.: *chlopoj, ženoi, duboi, sinoj, stromoi, psoj, viňicij, kvitkoj, prašecoj, okoj*. V inštrumentáli jednotného čísla mužského a stredného rodu sa uplatňuje prípona *-om*, napríklad: *zos chlopom, dzeckom, dzedom, žecom, šćescom*. S gramatickou unifikáciou rodov súvisí aj spoločná prípona *-om* v datíve plurálu, napr.: *dzecom, chlopom, ženom*. V inštrumentáli plurálu je zasa spoločná prípona *-ami*, napr. *dzecami, ženami, chlopami*. Pôvodne duálová prípona *-oma* sa zachováva v inštrumentáli čísloviek, napr. *pejcoma, šejscoma, troma, dvoma, štíroma* popri *pejcmi, štírmi, tromi* (chlopami, ženami, dzecami).

Genitív a akuzatív plurálu podstatných mien má príponu *-och*, napr. *dvoch sinoch, duboch, dvoch ženoch, troch dzecoch*; nominatív plurálu mužských životných podstatných mien má zakončenie na *-e*, i *-ove* napr.: *ľudze, hrobare, pekare, šofere, krale i kral'ove, sinove, panove, bratove*; lokál singuláru podstatných mien zakončených v nominatívnej podobe na mäkkú spoluhlásku má príponu *-u*, napr. *na koňu, na nožu, na loju, na hnoju, na varkoču*; nominatív plurálu ženských podstatných mien je zakončený na *-i*, napr.: *breskiňi, okuľari*, ale aj na *-e*, napr. *košule, duše, studňe i okuľare* (N. sg. *okuľara*, napr.: *vipadla mi jedna okuľara*, vo význame „z okuliarového rámu mi vypadlo jedno dioptrické sklo“).

Aj v cyrilských rukopisných textoch pochádzajúcich z prostredia východoslovenských gréckokatolíkov či dolnozemskej Rusnákov možno nájsť vyššie opísané znaky šarišsko-zemplínskeho variantu slovenčiny. Uplatňovanie sa jazykového povedomia v textoch vznikajúcich v prostredí byzantsko-slovanskej cirkevnej tradície medzi východoslovenskými gréckokatolíckymi i vojvodinskými Rusnákmi je prirodzený a trvalý proces, ktorý sa nedá zastaviť a ktorý sa prejavuje v prenikaní jazykového vedomia používateľov do literárneho jazyka v rozličných sférach písomnej kultúry poznačeného liturgickou praxou. Začiatky spomínaného procesu možno vidieť už v období šírenia byzantsko-slovanskej tradície v podkarpatskom priestore.

Etnicko-konfesionálna identifikácia nositeľov a používateľov východoslovenskej nárečovej podoby slovenčiny nijako nesúvisí so zmenou ich jazykového kódu, ale spôsobili ju iné, mimojazykové faktory, najmä konfesionálna identita, ktorá najmä v prostredí Dolnej zeme zapríčinila splynutie vierovyznania s etnickou identitou v záujme zachovania vlastných osobitostí, ktorými sa dolnozemskej Rusnáci odlišujú od pravoslávnych Srbov, s ktorými ich spájala najmä rovnaká obradová forma, a tiež od slovenských protestantov, od ktorých sa dolnozemskej gréckokatolíci líšili najmä vo viere i obrade. Katolícki Slováci na Dolnej zemi sa prispôbili väčšinovému konfesionálnemu prostrediu a splynuli buď s Chorvátmi alebo Maďarmi.

Gréckokatolícki Rusnáci a slovenskí protestanti na Dolnej zemi si svoju jazykovú identitu zachovali najmä vďaka konfesionálnej zložke svojej identity, ktorá im umožnila rozvíjať svoju kultúrnu identitu v tesnejšom či voľnejšom spojení s jazykovo-kultúrnym vývinom vo svojej materskej krajine, na Slovensku.

2.2.2 Ukážky textov

Ako príklad prenikania jazykového povedomia dolnozemských Rusnákov a východoslovenských gréckokatolíkov do písomných pamiatok spätých s religióznym prostredím možno uviesť dva príklady. Prvým je text piesne zapísanej v Cyrilskom rukopisnom spevníku Jánoša Tótha z roku 1828, v ktorom popri iných piesňach v miestnom východoslovenskom nárečí sa na fol. 34r – 35v nachádza text piesne v šarišsko-zemplínskom variante kultúrnej (kultivovanej) slovenčiny (Žeňuch 2008, s. 97 – 107).

Пѣснь. Подовенъ Рѣдѣса Мріе

Ахъ слице кресцане, | либезне спиване, |
верне поздравѣме | тѣ невецкѣ паню. ||
Маріе Маріе мено преславне | Мено прелибезне |
Матки сватей | Повчанскей. ||
Такъ красна деніце | Всего швета свѣце, |
Такъ любезне свѣти | Цо небеске квѣти. ||
Надъ слънцемъ ѡснѣша | Надъ звѣздаѣ крашійша |
Паніи всего свѣта | Такъ славне просвѣта ||
Полне потешеніи | На небі на землі |
Едина ѡбрана, | Надъ нами гришнійма ||
Надъ вшицки свати, | Славне вѣвшена, |
Ахъ полна мѣлосты, | Матка свата болесна. ||
На небѣ на жемьі, | Краловна зволена |
Сѣтъ сватей троици | Есть корѣнована. ||
Просі оѣставичне, | Сыначка милега, |
Бы нерачиль тресцацъ | Людѣ кресцанскога. ||
Неможѣ вилазвѣтъ, | Велике мѣлості, |
Матки сватей болесней, | Ей оѣпрійности. ||
Великихъ гришниковъ | Зе вшей странѣ прійма, |
Всѣмъ паненскимъ плащемъ | Цали шветѣ прикрива. ||
Ахъ кресцане верній, | Серцѣ волайме, |
Маткѣ сватѣ болеснѣ | Верне поздравѣме. ||

Ахъ Матичко мила, | Слншь нашу волане, |
 Тотѣ часъ пресмѣтнї | Змнлѣше надъ намї ||
 рачншь насъ ѿ морѣ, | ѿ воинї храннті, |
 рачншь за насъ твогo | Сннчка проснті. ||
 Выдншь w Матнчко, | Пресмѣтнѣ крайнѣ, |
 зе вшей странѣ бндалн, | Грознѣ вклученѣ. ||
 Ахъ рачншь поцешнцѣ | Ты пресмѣтнѣ вдови |
 а дробнїн шнротн, | В теї оѹгерскей жеми. ||
 Кторн позосталѣ | Великмѣ сѣженѣ, |
 тотн роки смѣтнѣ | К теї оѹгерскей жеми. ||
 Лево нхъ на тншнцѣ, | Тѣ кратн zostало, |
 Бело мале цещн | ѿцохъ непознало. ||
 Змнлѣшн ше, злнтѣшн ше | Матнчко премнла, |
 Бѣтѣ тымѣ шнротомѣ | Матка мллостнва. ||
 Рачншь нхъ храннті, | ѿдѣвшегo злего, |
 Рачншь за нѣхъ проснцѣ, | Сннчка мллего. ||
 Бѣдешъ поздравена, | Матко свата болесна, |
 Сполагъ с Крнстомѣ панемѣ, | Ажѣ на векн аменѣ. ||
 Конецѣ.

Druhý príklad preberáme z rukopisného súboru textov z Keresturského rukopisu z roku 1893. Rukopisný zborník legiend o pozemskom živote a strastiach Ježiša Krista a Bohorodičky je napísaný cyrilikou v zemplínskome nárečí. Vznikol v prostredí dolnozemských gréckokatolíkov vo Vojvodine v Ruskom Krsture. Text pamiatky tvorí opis strastí Ježiša Krista od jeho príchodu do Jeruzalema na Kvetnú nedeľu až po slávne vzkriesenie na nedeľu Paschy. Rukopis obsahuje rozprávanie aj o počte rán, ktoré Ježiš Kristus vytrpel, kým umrel na kríži, a opis troch najťažších bolestí a útrap, ktoré Kristus musel strpieť do svojej telesnej smrti. Za týmto rozprávaním nasleduje opis apokryfných udalostí o počatí Bohorodičky sv. Annou, ďalej sa opisuje obetovanie Bohorodičky v chráme podľa židovskej tradície a opis jej života a jej skutkov do 12. roka, ktoré Panna Mária strávila ako prvorođená dcéra Joachima a Anny v chráme. Rukopis obsahuje aj opis života Máriinho snúbence Jozefa, opis udalosti zvestovania Bohorodičke a opis udalostí spätých s Kristovým narodením, ďalej s krstom Ježiša v Jordáne a opis stretnutia Pána so starcom Simeonom a prorokynou Annou (v poradí podľa kalendára sviatkov liturgického roka). Text rukopisu sa na tomto mieste končí, hoci za textom zostalo ešte pomerne veľa prázdnych strán. Autor (pisár) Ján Moskaľ z Kocury pravdepodobne už rukopisnú knihu nedokončil. Z rukopisu vyberáme úryvok, ktorý je publikovaný vo

štvrtom zväzku edície Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae (Žeňuch 2013, s. 208):

Я Петро ше залалъ же нѣзна тогѡ челоуѣка анѣ нѣгда егѡ нѣ видцелъ: Ѡкаль
вонъ: Япотомъ друга сажнѣца зажь на вратохъ скрѣчела на Петра выдѣла сомъ
тогѡ челоуѣка же ходытъ за Хрѣтомъ: а Петро ше ѡ дрѣгѣрасъ Хрѣта Ѡрекнѣлъ:
а заправды ѡ незнаю тогѡ челоуѣка Їса: Я потомъ сажгове ѡгна клалѣ на дворе
ѡ зогрѣвалѣ ше бѡ вѣло жѣмнѡ мразь вѣлъ: а Петро пошолъ ше зограць
помеждѣ сажгѡхъ а ѡ тамъ прѣшла нѣвеста ѣдна ѡзѣкрѣчелѣ нагласъ на Петра:
Заправды ты еси Галѣйтанинѣ оуѣченикѣ Їсовѣ бѡ ѡ вѣшеда тоа ѡви та:
а Петро трецыразъ почал ше клаты са же нѣзна тогѡ челоуѣка Їса: - та Ѡ
сажгѡхъ пошолъ доразъ Петро до хѣжѣ гдѣ Хрѣтосъ же то вонъ ѣще егѡ анѣ
нѣвѣдѣлъ: а да видѣ егѡ ѡкъ да мѣе зна егѡ: Петро на врата хѣжнѣ ѡ когѣтъ
зашпѣвалѣ: а Їсѣ позналъ Боствомъ своимъ же Петро за нѣмъ ходцы,
ѡ ѡгляднѣла ше Їсѣ Хрѣтосъ: назадъ на Петра: Я кетъ бы Хрѣтосъ на Петра нѣ
попатрѣлъ: то ви Петро ѡ ѣще бы грѣхѣ прѣмнѡжелъ: ѡ чѣй бы возвратѣлъ бы са
Ѡ нѣхъ: егда бѡ прѣдетъ нечестѣвѣи во сажѣинѣ золь ѡ нерадѣтъ: говорѣтъ
пѣсанѣе:

2.2.3 Sakralizácia kultúrnej slovenčiny

Sakralizácia jazyka sa spravidla vníma ako proces, v ktorom sa ľudový, národný jazyk prispôsobuje potrebám liturgického (bohoslužobného) a cirkevného prostredia i duchovného života.

Sakralizácia národného jazyka, resp. jeho kultúrnej či kultivovanej podoby do prijatia kodifikácie je prirodzený, nevyhnutný a spontánny proces a svedčí o jeho vnímaní ako najvyššej formy vyjadrení označujúcich nielen najvyššie duchovné authority, bytosti a udalosti (Boh, služba Božia, slovo Božie, žehnať, tajná večera), ale celého duchovného myslenia. V niektorých kontextoch sa sakralizácia ľudového jazyka uskutočňuje aj v symbióze s prirodzene blízkym variantom (alebo redakciou) liturgického jazyka (napríklad cirkevná slovančina u slovenských veriacich byzantského obradu, bibličina u slovenských protestantov).

V kontexte s používaním kultúrnej slovenčiny však treba poukázať najmä na úlohu západoslovenského kultúrneho variantu, ktorá v predspisovnom období vývinu zohrala nezastupiteľnú rolu pri formovaní jazykového prostredia písomnej kultúry. V predspisovnom období bola slovenčina so západoslovenským základom

takým jazykom, ktorý sa uplatňoval vo vzdelaneckej a kultúrnej sfére v rozličnej intenzite vo všetkých nárečových regiónoch Slovenska.⁸ Západoslovenský variant kultivovaného jazyka sa používal aj ako prostriedok komunikácie cisárskeho viedenského dvora so slovenskými stoličnými úradmi, napríklad pri urbáriálnej regulácii Márie Terézie. Kultiváciu tohto západoslovenského variantu kultúrneho slovenského jazyka treba vidieť vo vzdelaneckom trnavskom univerzitnom prostredí. Rozšírenosť tohto variantu kultúrneho jazyka v predspisovnom období slovenčiny na celom území Slovenska dokazuje aj existencia cyrilikou zapísaných textov duchovných piesní v tomto jazyku. Používanie cyrilikou zapísaných textov v kultúrnej západoslovenčine dokazuje uplatňovanie sa Slovákov v každom konfesijnom prostredí či tradícii (Žeňuch 2015, s. 44 a 77). Kultúrna západoslovenčina sa tak šírila v celej administratívno-právnej sfére, ale používala sa aj ako jazyk katolíckych prekladov biblických textov (Doruľa 2002, s. 68). Práve prekladanie Biblie možno pokladať za završenie jazykového procesu, ktoré viedlo k uplatneniu kultúrnej západoslovenskej podoby slovenčiny ako sakrálneho jazyka slovenských katolíkov. Treba však dodať, že práve rozšírenosť katolíckej cirkvi umožnila západoslovenskému variantu kultúrnej slovenčiny aj najširší dosah v porovnaní s ostatnými konfesiami. Uplatnenie západoslovenského variantu kultúrnej slovenčiny v sakrálnom prostredí dokumentuje už katolícky spevník *Cantus Catholici* (1655 v Levoči a 1700 v Trnave), ktorého texty piesní používali veriaci katolíckej cirkvi počas slávení omší a ktorý dobre poznali v katolíckom prostredí všade i na východnom Slovensku.

2.2.4 Východoslovenský kultúrny jazyk ako sakrálny jazyk

Východoslovenskí kalvíni na rozdiel od protestantov augsburského vyznania neprijali nielen západoslovenský kultúrny variant slovenčiny, ba neprijali ani češtinu za svoj kultový a literárny jazyk. Kultovým jazykom protestantskej cirkvi helvétskeho vyznania na Slovensku (východoslovenských kalvínov) sa podľa zásady

---

⁸ Na snahy používať jednotný jazyk v celom slovenskom jazykovom prostredí poukazuje aj pokus A. Radlinského známy ako šarišská akcia. A. Radlinský sa totiž podujal na propagáciu kollárovskej staroslovenčiny, ktorý spolu s D. Lichardom, J. Záborským a J. Kollárom tvorili politickú iniciatívu vo verejnom živote, ktorá sa združovala okolo provládnych viedenských Slovenských novín (1849 – 1861). Hoci išlo už len o porevolučné jazykové dualistické snaženia, ktoré do istej miery znamenali prehĺbenie rozporov v slovenskom národnom hnutí, predsa hodžovsko-hatalovská reforma slovenčiny v roku 1851 znamenala pre budúcnosť slovenčiny pevnú základňu (Sedlák 2012, s. 272). Treba však poznamenať, že všetky nadnárečové kultúrne alebo kultivované útvary slovenčiny spolu plnili dôležitú úlohu vyjadrujúcu spoločenské komunikačné potreby Slovákov na väčšom ako v úzko lokálnom prostredí. Práve z nich sa rozvinuli snahy o zavedenie spisovného útvaru, ktorý sa bude podporovať, uplatňovať a rozvíjať celá slovenská spoločnosť. Neprestajným kultivovaním, uvedomelým a cieľavedomým širokým používaním získala iba bernolákovská a štúrovská slovenčina celoslovenskú platnosť ako spisovný jazyk a existenčný jazykový útvar Slovákov s jednotnaciou národnoreprezentatívnou funkciou.

reformovanej cirkvi stala miestna kultivovaná podoba materinského jazyka (Bednárová 2013, s. 165).

V súvislosti s vydaním kalvínských zemplínskych tlačí sa uvádza nariadenie kalvínskeho superintendenta Mártona Čájihó (Csáji) z roku 1731 vydať kalvínske knihy pre slovenských veriacich po slovensky spĺňajúc základnú požiadavku reformovanej cirkvi – hlásať evanjelium v materinskom jazyku. Vydanie kalvínskych kníh pre potreby miestnej protestantskej reformovanej cirkvi v zemplínskom nárečí s maďarským pravopisom bol teda výsledkom snáh tejto slovenskej cirkvi. Treba však uviesť, že používanie maďarského zložkového pravopisu netreba spájať s maďarizačnými tendenciami, ktoré v prostredí slovenských kalvínov nastúpili o niečo neskoršie (Švagrovský 1983, s. 34). Podľa Š. Švagrovského medzi kalvínskymi veriacimi používanie maďarského zložkového pravopisu nebolo ničím neobvyklým, lebo ho používali „nielen zemplínski Slováci, ale aj Chorváti a sedmohradskí Rumuni, že maďarským pravopisom vydali v Trnave Bibliu pre Chorvátov a že aj prvá kniha pre uhorských Slovincov bola vytlačena maďarským pravopisom“ (Švagrovský 1983, s. 31). Aj na inom mieste Š. Švagrovský tvrdí, že ide o maďarský zložkového pravopis, ktorý sa používa v kalvínskych tlačiach, a pre Slovákov ho nebolo potrebné nijako osobitne vysvetľovať (Švagrovský 2000). Maďarizačné tendencie nastupujú však už na prelome 18. a hlavne v 19. storočí, ako na tom poukazuje S. Cambel, keď uvádza svoje zistenia práve z hľadiska jazykovedného terénneho výskumu: „Je pravda, že slovensko-kalvínske cirkvi nemajú výhľadu na trvácnosť, že ich terajší prúd, potrvá-li, pohltne, ale to, že ztratia slovenskú bohoslužbu, nenie totožné s pomadžarčením veriacich“ (Cambel 1906, s. 134). Treba však dodať, že popri slovenských liturgiách sa slúžili v slovenských kalvínskych zboroch maďarské služby, a to aj tam, kde sa Slováci odvekov modlili po slovensky (Brťan 1944, s. 16). Sila bohoslužobného jazyka slovenskej reformovanej cirkvi je „príliš nepatrná naproti moci obcovacieho jazyka obcí. Ak je cirkev blízko slovensko-madžarskej hranice, alebo v okresnom meste, kde na pomadžarčenie silne doliehajú iné vlivy, tam sa, pravda, pomadžarčia kalvínski Slováci, ale pomadžarčia sa aj tí obyvatelia, ktorí sú nie kalvíni“ (Cambel 1906, s. 134). P. Horov k tomu tiež dodáva, že „slovenskí kalvíni nie sú potomkami poslovenčených Maďarov, ale naopak: ich minulosť tkvie koreňmi v pôde slovenskej, ktorá iba cez dlhé roky národného rabstva bola rozrytá nemilosrdným pluhom maďarizácie“ (Horov 1938, s. 2).

Použitie slovenského jazyka pri prekladoch textov pre potreby zemplínskych kalvínov utvorilo podmienky pre uplatnenie sa východoslovenského variantu kultúrneho slovenského jazyka nielen ako literárneho jazyka, lebo pre slovenských kalvínov sa stal sakrálnym jazykom a symbolom príslušnosti k reformovanej cirkvi.

Prvé tlačené kalvínske slovenské knihy vyšli bez prípravných jazykových, kodifikačných prác. Keďže išlo o predkodifikačné obdobie v dejinách slovenčiny,

používanie kultúrneho jazyka nebolo jednotné, a zároveň nebola ani rovnaká sféra jeho použitia. V súvislosti s uplatňovaním sa kultúrnych nadnárečových variantov slovenčiny v písomnej kultúre a cirkevnej sfére možno do začiatku 19. storočia uvažovať o viacerých súbežných snaženiach, ktoré viedli k snahám zadefinovať slovenský jazyk ako sakrálny a spisovný. Až v prvej polovici 19. storočia sa slovenskí vzdelanci povzniesli nad konfesijné ideové záujmy a za základ si vybrali národný záujem. Tak až „štúrovci prijali boli od bernolákovcov životný princíp slovenskej národnej svojprávnej samobytnosti, literárny princíp spisovnej osobitosti a z gramatického princípu vnútornej spisovnej usporiadanej zásady fonetického pravopisu, tak teraz na štvrtom zasadnutí Tatrina 10. augusta 1847 pristúpili bernolákovci k tomu stredoslovenskému zneniu spisovnej reči, ktoré postavili, vypracovali a odporúčali predstavitelia štúrovcov, a to v zmysle ich novej, novopostavenej spisovno-jazykovej normy“ (Baník 2000, s. 45), ktorú Štúr neviazal práve len na vzdelancov.

V celom tomto zápase bol jediným spoločným princípom záujem slovenskej literárnej svojprávnej, ktorý bol spoločný pre všetky konfesie fungujúce v kontexte slovenského spoločenstva.

Princíp slovenskej jazykovej, literárnej i konfesijných svojprávnej rovnako dominoval aj v slovenskom kalvínskom konfesijnom prostredí. Svedčí o tom výber liturgickej reči východoslovenských kalvínov. Pre svoje bohoslužobné knihy si však východoslovenskí kalvíni zvolili svoju slovenskú reč, ako to vidno už z vyššie uvádzaných záhlaví titulných listov k jednotlivým vydaniam ich cirkevných kníh.

Východoslovenskí kalvíni sa už pred vydaním vlastných bohoslužobných kníh domáhali používať základné bohoslužobné texty, katechizmus a modlitebník v materinskom jazyku. Maďarčina totiž nezodpovedala potrebám obradového jazyka reformovanej cirkvi na východnom Slovensku a na tento účel sa nehodila ani bibličina slovenských protestantov či sama čeština, ktorá sa v slovenskom prostredí pokladá za vernakulárny jazyk. Východoslovenskí kalvíni požadovali od svojich kalvínskych zemepánov úplné dodržanie zásady *cuius regio, eius religio* aj v oblasti liturgického jazyka.

Slovenskí kalvíni odmietali maďarčinu ako bohoslužobnú reč. Vidno to napríklad zo zistení Branislava Varsika (1991) a Ferdinanda Uličného (1996), ktorí zhodne uvádzajú, že slovenskí veriaci v mnohých regiónoch východného Slovenska sa svojim kalvínskym zemepánom sťažujú na maďarskú bohoslužobnú reč kalvínskej cirkvi, lebo jej nerozumejú. Liturgickým kultovým jazykom služieb božích zemplínskych kalvínov sa preto stala kultúrna východoslovenčina ako ich materinský jazyk.

Treba podotknúť, že východoslovenskí kalvíni neboli v spojení s centrami v Čechách alebo na Slovensku ako ostatní slovenskí protestanti a neboli ani

v priamom kontakte s trnavským univerzitným katolíckym prostredím, a teda ani s literárnym jazykom trnavského jazykovo-kultúrneho okruhu. Centrum kalvinizmu v Uhorsku bol aj pre slovenských kalvínov Debrecín. Tam bolo aj hlavné miesto vydávania kníh. Macošský vzťah uhorského kalvinizmu k slovenským kalvínom sa nezlepšoval. K zlepšeniu nedošlo však ani po vydaní slovenských kalvínskych kníh. Péter Király uvádza, že slovenskí veriaci sa na maďarskú reč pri bohoslužbách podľa rozličných vizitácií často sťažovali, a dôvodí, že „i pre jedného Maďara (zemepána) sa v maďarčine má odbavovať bohoslužba“ (Király 2006, s. 40). O zlom postavení slovenskej kalvínskej cirkvi svedčia aj neskoršie zistenia Bohuša Nosáka Nezabudova z cesty na východné Slovensko, ktorú vykonal v prvej polovici 19. storočia. Počas svojho putovania B. Nosák Nezabudov navštívil aj niekoľko slovenských dedín, v ktorých dominovala kalvínska viera. Uvádza, že o osvetu a duchovný rast slovenských kalvínov sa nestará žiadny slovenský farár, iba akísi študenti kalvínskeho bohoslovía z Blatného Potoka (maď. Sárospatak), ktorí nevelmi slovenský ľud vedia vyučiť a osvietiť, lebo sami nepoznajú „aňi mravi, aňi náklonnosťi, a tím vjac reč a cnosťi jeho“ (Nosák-Nezabudov 1847, s. 613). Bohuš Nosák Nezabudov zaznamenáva túto nepriaznivú jazykovú situáciu v kalvínskej cirkvi na základe rozhovoru s miestnym obyvateľstvom takto: „Keď som sa Lastomirčana opitovau: ‚Ako vam kažu u koscele?‘ Vo svojej prostoře odveťiu: ‚No ta i tak paňski i tak slovenski alebo sedljacki.‘ Hla čo narobí tá prevráťenosť ultristov maďarských, ktorí chťjac mať ešte len i v kostoloch všetko na jedno kopito, ňedbajú na to, že národ zo dňa na d’en tím horšje upadá a hlúpje. – Veru tak ako v Bežovcach, v predostatnej d’ed’iňe od Uhvára na cest’e z rovín zemplínskich, kde medzi 90 hospodármi, ako mi tamošňi hospodár Pavljuška viprávau, **aňi 5ťi po maďarskí ňerozumejú, a predca sa po maďarski službi božje odbavujú**, aj inďe ľud náš sa kántrit’ buďe, teda kďe že sa vezme medzi ňím osveta a vzd’elanosť! (Nosák-Nezabudov 1847, s. 613; pozn. zvýraznenie Peter Žeňuch).

2.2.5 K zvukovej rovine kalvínskych tlačí

Hoci všetky kalvínske knihy boli vydané v kultúrnej východoslovenčine, boli napísané maďarským zložkovým pravopisom. Maďarský zložkový pravopis kalvínskych tlačí pre slovenských veriacich sa vo veľmi krátkom opise nachádza na opačnej strane titulného listu modlitebníka *Radosztz sertzsa pobosnoho* z roku 1758. Autori kalvínskych tlačí však pri výpočte jednotlivých grafém neuviedli osobitnú grafému pre označovanie polomäkkých sykaviek. Krátky výklad gramatiky uvádza len to, že „é bere se za i prék prik, ’s, nye to znamená tzo s, ’sivi [ž’vi], sivi [š’vi], ’sidlo [ž’idlo], sidlo [š’idlo], ’sil [ž’il], sil [š’il]. Aby se szlovo nye rozervalo lztoi

posehnani, za po'sehnani.“⁹ Fotokópia knihy *Radosztz sertza pobosnoho* sa nachádza vo fototéke Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV (ďalej JÚĽŠ SAV) pod signatúrou 3.238. Aj fotokópia tu vydávanej knihy Žaltára s názvom *Svetoho Dávida králya a poroka szto i pedzesátz 'Soltári* sa nachádza vo fototéke JÚĽŠ SAV pod signatúrou 3.166. Vytláčená knižka z roku 1752 má 356 strán 12° formátu, ku ktorej je pridaných ďalších 16 strán so zoznamom žalmov, dvomi tabuľkami a dvomi modlitbami. Žalmy predstavujú prebásnený text starozákonnej Dávidovej Knihy žalmov.

Grafická podoba zápisov jednotlivých hlások kalvínskeho Žaltára takmer úplne dodržiava fonetický zápis tejto kultivovanej podoby východnej slovenčiny. Opis pravopisu vysvetľuje R. Brtáň (1944), no podrobnejšie sa ním zaoberá P. Király (1953) a tiež Š. Švagrovský (2000, s. 32 – 38), ktorý v štúdiu okrem opisu grafickej stránky poukazuje aj na vybrané javy morfolologickej i lexikálnej roviny jazyka prameňa. Na tomto mieste preto uvádzame len vybrané javy o grafickej a jazykovej stránke kalvínskeho Žaltára.

V texte Žaltára sa nachádzajú grafické znaky pre samohlásky so znakom dĺžky, alebo prízvuku, napr. *á, é, í, ó, ú*, niekedy aj *â, ê, î, ô, û*. Pre kalvínske tlače je okrem maďarského zložkového pravopisu typické písanie znakov, ktorými sa bežne vyznačuje kvantita. Š. Lipták hovorí o kvantite v kalvínskych prekladoch ako o dôsledku vonkajších vplyvov českého jazyka (Lipták 1969, s. 17). Takúto interpretáciu by však mohol potvrdzovať stav v jazyka dolnozemskej gréckokatolíkov vo Vojvodine v Srbsku. Do tejto oblasti sa totiž pôvodne zemľínske obyvateľstvo byzantského obradu vysťahovalo práve v čase vzniku kalvínskych prekladov. V tomto nárečí však kvantita nie je doložená. Umožňuje to predpokladať, že kvantita v kultúrnej podobe východnej slovenčiny v kalvínskom Žaltári sa mohla prejavíť iba v tých slovách, ktoré sú prevzaté z češtiny (napr. tvary *brater, Buóh*), alebo z kultúrnej západoslovenčiny. Tá bola totiž rozšírená v rozličných písomnostiach aj na východnom Slovensku, napr.: *lásztze, krályi, náhlyé, kvélyenyé, rozhlásá, nyeprátyelya, fzlávitv, fzlúsél, ponyeváts, úfaju, odlútsitz, vjáfzka*, resp. sú s diakritikou zapísané v maďarčine, napr. *város, kárpit, 'soltár* a i. V súvislosti s kvantitou vo východoslovenskom nárečovom prostredí však treba uviesť, že veľká väčšina zápisu diakritického znamienka nad samohláskami v kalvínskych tlačiach nie je dôkazom o existencii kvantity v tomto jazyku v čase vzniku a vydania kalvínskeho Žaltára a ostatných kalvínskych tlačí. V tomto období, ako na to poukazujú viacerí bádatelia, kvantita vo východoslovenských nárečiach neexistovala (Pauliny 1963; Krajčovič 1988; Kotulič 2017; Liška 1968; Habijanec 2019).

---

⁹ Fonetický prepis v hranatých zátvorkách uvádzame za účelom správneho čítania citátu.

Hláska [u] sa zapisuje pomocou grafémy **u**, napr. *mudri, Buh, dumás, ohrizujes, pomotzuj* a tiež grafémou **ó**, napr. *Bóh, mój, tvój, hóra, napólnis, pokój, batóh fzvój, pólni, dól, fztól, fzkóra, zhóri, obtzahnól, rozperchnól, utsól, od hréchóv, reknól* i *reknul, fzlónko* i *fzlunko*, tiež *ból* i *bul, bulyi* a pod. Hláska [u] sa v kalvínskom Žaltári vyskytuje i na začiatku niektorých slov, o čom svedčí jej zápis pomocou grafémy **v**. V slovách ako *vrob, vdálofstz, vkás, vkásse, vdatná, vkojitz, vtzekám, vtzeknye, vmartich, vkas, vlapitz, vřivám, vklonyime* predpokladáme realizáciu bilabiálneho [u], resp. neutralizáciu [v] ~ [w]. Realizáciu bilabiálneho [u] v texte kalvínskeho Žaltára možno predpokladať aj v strede a na konci niektorých ďalších slov, napr.: *ovtza, hnyév, pohanov* a pod.

Hláska [e] sa zapisuje vždy mocou grafémy **e**, napr. *krev, řmelo, velyké, řmertz, vijme, mnye*, hoci v niektorých prípadoch sa píše aj **é** napr. v lokáli tvarov slov ako *na nyěj, pravěj, dobrěj, zlej* podobne ako v kontrahovaných tvaroch zámen, napr. *řvej, mojej*. Inde sa nad grafému **e** píše diakritické znamienko v tvare striešky **ê**, ide najmä o kontrahované tvary zámen, napr.: *mêm, řzvěj, tvěj, tvêm, tvê, mêho* a pod.

Grafémou **é** sa spravidla označuje predná hláska [i], napr.: *jazék, chléb, přek, řméch, řpév, hréch, bédnyik, pafztér, kvélyitz, rozprasél, miřlyél, rozbél, szkrél, chodzél, jéd, pobél, kvélyenyé, velyké*. Na označenie pôvodne zadnej i prednej hlásky [i] sa v kalvínskom Žaltári používa graféma **i**, napr.: *chisa* [chiža], *naveki, prikrél, vini, přijatz, obratzis, zrobilyi, velyiku* a pod. Graféma **y** na označenie predného [i] je použitá v texte prameňa iba v jednom prípade, a to v slove cudzieho pôvodu, ktoré označuje vonnú látku známu ako *myrha*. Treba zdôrazniť, že v vo východoslovenskom nárečovom areáli sa podobne ako v slovenčine vyvinulo iba jedno predné [i].

Ypsilonom sa označuje iba mäkkosť predchádzajúcej spoluhlásky **l, n** a **t**. Spoluhláska [l'] sa má písať ako **ly**, napr. *Modlyidba, kvélyitz, krály, lyekatz, velyebné, řzpravodlyivu, miřlyél, lyád, palyitza, lyúd, lyev, lyem*, ďalej [ň] ako **ny**: *řzpadnye, nye, nyech, zofztanye, zhařznye, nyikdá, nyits, nyikto, branyilyi, vikorenyu, viplyenyu, Panye, brany, hanyá, pnyák*; [t'] ako **ty**, napr. *opátytze, nyeprátyelya, bastyami* (spis. *bařtami*, s významom 'vežami'). Na označenie neznej spoluhlásky [t'] v splývavej výslovnosti sa vyskytuje aj maďarská zložka **gy**, napr. *pagy* 'je kásdi, *Pagyitze múri*. Zložku **gy** možno ešte nájsť aj v zápise všetkých tvarov pomenovania egyptskej krajiny, ktoré je prevzaté z maďarčiny: *Egyipt, Egyipřzké, Egyiptze, Egyipřzkoho, Egyiptoma, Egyiptomřzkej*. Maďarská zložka **gy** sa tiež vyskytuje aj v zápise slova slovenskej podoby slova diabol prevzatého z latinčiny (*diabolus*): *gyablom*, porov.: *gyablom na offeru dalyi*.

V súvislosti s používaním zložiek treba poukázať na skutočnosť, že zložkový pravopis kalvínskych tlačí nie je rigorózne maďarský. Svedčí o tom zložka **dz** na zápis hlásky [ʒ]. Hláska [ʒ] sa vo východoslovenskom nárečí realizuje na mieste

asibilovanej hlásky [dʹ], napr.: *dze, dzedzitstvo, zlodzéda, dzvihám, budzem, andzel, szadzentza, nudzné, nyedzbaju, kedz, kadzi, podzbudzuje, vislyebodzitely, medzenyitza, pazdzeré, pozúdz*. Na zápis hlásky [c], ktorá vznikla po asibilácii [tʹ], sa používa zložková graféma **tz**, napr.: *vipovedzetz, szpravodlyivoftz, ochrányatz, vislyebodzitely, pozftzely*, alebo v súvislosti so zmenou striednice -dz-, -c- za praslovanské -dj-, -tj-, napr. *medzi, hardzatz* (z praslovanského *rdjā), *pólnotzi* (z praslovanského tvaru *noktʹsb, *notjʹb). Zložková graféma **tz** sa píše tiež v slovách ako *szutzé, fertzo, tzo, tzeper*, ďalej v prevzatých slovách ako *tzédrus, tzitera* a výnimočne sa hlásky [c] v kalvínskom Žaltári zapisuje aj ako **cz**: *czitherami, czimbalfzkima, czedrovi, reknyicze, czo, nyebetzké*.

Hlásky [x] sa zapisuje ako **ch**, napr.: *choroba, chto, chrobák, ucho, prach, tvojich*. Niekedy sa namiesto grafémy *ch* vyskytne aj graféma **h**, napr.: *kohá, nyehaju, múroh*, čo môže znamenať buď chybu pisára, alebo vplyv z blízkeho abovského nárečia alebo z maďarského prostredia.

Hlásky [ʒ] sa zapisuje viacerými spôsobmi, pomocou tzv. gotického **f** s apostrofom na začiatku slova – ’**f** (napr. ’*soltar, ’se, ’fivot*), pomocou jednoduchéj grafémy **s** s apostrofom na začiatku slova – ’**s** (napr. ’*soltar, ’sadoftz, ’sáden*). Dovoľme si tu pripomenúť aj gramatickú poznámku z opačnej strany titulného listu modlitebníka *Radosztz sertza pobosnoho* z roku 1758, ktorá sa týka písania grafém na označenie hlásky [ʒ]: „Aby se fzlovo nye rozervalo fztoi *posehnani*, za *po ’sehmani*.“ Znamená to teda, že v strede slova sa hlásky [ʒ] zapisuje bez predchádzajúceho apostrofu, preto gotické **f** bez apostrofu podobne ako graféma **s** zapísaná v strede slova označuje hlásku [ʒ], napr.: *zalofilyi, posehnatz, ponyifitz, zaváfilyi, befi, mose, Bose, kasdi, fzúsi, as, us, pobosné* a i., no výnimočne aj ’**s** (napr.: *Bo ’se*). Na zápis hlásky [š] sa v kalvínskom Žaltári však tiež používa rovnaká graféma (písmeno, litera) **s**, napr.: *dusa, vsechmohutzi, ratsis, sertzo, spevajtze, setz, svet, zas* alebo **f**, napr. *dufa, apofstolʹzka, serco, se, spev, fvet, sedzi, smertelne, fmi, ifise*. Gotické **f** (bez apostrofu pred grafémou) označovalo aj polomäkké [š], ktoré sa vyskytuje vo zvratnom zámene *se*, napr.: *uchovatz se, vratzi se, vályá se, kochá se* a tiež v tvare 2. osoby singuláru pomocného slovesa byť: *Ti fi téj ’femi fundament spravél, Na chtorém fi ju motzno postavél; chtoré fi z. fzvoju motznu ruku szadél*. Pravidelne sa gotické **f** zapisuje aj ako polomäkké [š] v slovách: *ftselyivé, serdtzo, sméje, sedzetz, smétze, fvetze, vyflyebodzi, fpivá*. Gotické ’**f** (s apostrofom pred grafémou), ktoré označuje polomäkké [ž] sa najčastejšie nachádza v týchto pozíciách: *’fem* (vo všetkých pádoch), *’felyeni, ’felyeznu, ’fver*, a tiež v strede slova: *obrafi* [spis. ‚uraziť’], *mufika, vdrase* [u draže] a i.

Na zápis hlásky [č] sa používa graféma utvorená z dvoch zložiek **t + s**, napr. *tslovek, tsom, tsekaj, otsi, rets, tsafz*, a na zápis hlásky [s] sa používa graféma utvorená zo zložiek **f + z** (*hlaʹz, fzlava*) alebo v menšom rozsahu aj ako **s + z** (*szin*,

nasz, dovésztz, fz ponyisenosztzu). Iba na začiatku slov cudzieho pôvodu sa píše graféma *s* (*Sion, Sinájfzki*).

Výskum kalvínskeho Žaltára ukázal, že diakritické znamienko v podobe striešky nad grafémami *ú, ô, é, î, â* v skrátených tvaroch zámen naznačuje kontrakciu a zároveň slúži na jej vyjadrenie ako znak titly. Zmysel a význam uvedenej skratky (titly) vychádza z potrieb formálneho zachovávaní metriky a rytmu prebásnených žalmov. Značka titly sa najčastejšie nachádza pri krátkych tvaroch zámen nad poslednou samohláskou v slove (v zátvorke za príkladmi uvádzame príslušný dlhý tvar zámena), ako napr.: *fzvîm* (fzvojim), *fzvohô* (fzvojoho), *fzvomû* (fzvojomu), *fzvû* (fzvoju), *mohô* (mojoho), *mê* (moje), *nanyhô* (nanyoho), *mêj* (mojej), *tvîm* (tvojim), *tvohô* (tvojoho), *tvê* (tvoje), *tvû* (tvoju), *tû* (totu), *tâ* (tota), niekedy aj v iných formách lexém, ako napr.: *velykêj* (velyikej), *velykê* (velyike), *vsohô* (vsakoho), *szvohô* (fzvojohô), *ô* (oh, ako citoslovce), *fzvimâ* (fzvojima), *vsâ* (vsétzka), *vsimâ* (vsitzkima), *vselyâkoho* (vselyijakoho), *vselyâkêj* (vselyijakêj), *jîch* (ljejich), *tvîch* (tvojich), *vsîm* (vsétzkim), *dakî* (dajaki), *mêdz* (medzi), *rêk* (réknul), *bî/bîch* (bi fmi), *bî* ('febi), *donyhô* (donyoho), *nanyhô* (nanyoho) a pod. Na ilustráciu uvádzame aj niekoľko citátov: *Panye ukás mi ochranu tvû; Mâ dusa v horkosztzi ás plivá; Sztrasu tvohô Ducha Svetoho; Ráts v bránye úfzt mîch pofztavitz; Abich vse tvê meno fzlávitz; Znál, uchovatz se vsohô zloho; Andzeli fzvê, lyeckim duchom fzpraviz; Abi us vetzêj tû 'sem nye zalyálo; Lyem medzi fzvîmâ brehami fe hralo; Otsifztzis mnye tvê velykê zmiloványé; Mufês mnye káratz fzvîm hroznim fzdudom; Budz z nami ô naso ufányé!; I budu zas mêdz bratrami; Nanyhô zpûstsám fzvê 'sádosztzi, Rêk Pán z Siona fvetoho* a i.

Biblický žalm sa vyznačuje nedostatkom metrickej a rýmovej organizácie, ktorú zastupuje paralelizmus syntaktického, slovosledného alebo myšlienkového členenia veršov, pričom sa využíva rytmický účinok zhody alebo nezahody dĺžky verša (tzv. izoklón) a na zvýraznenie poetickosti textu sa používajú figúry ako anafora alebo epifora. Z hudobného hľadiska sa pri interpretácii žalmov počíta s dialogizáciou textu medzi členmi chóru. Preklad kalvínskeho Žaltára však prináša umelecké spracovanie, prebásnenie biblického žalmoveho textu, ktorá vychádza z dôsledného dodržiavania metriky a rýmu.

Prebásnené preklady kalvínskych žalmov majú jednoduchý strofický systém, pričom strofy obsahujú spravidla 4 až 8 veršov. Rýmovanie jednotlivých veršov kalvínskeho Žaltára vychádza zo štruktúry striedavého, obkročného, najčastejšie však združeného rýmu. Vo verši je vo väčšine prípadov rovnaký počet slabík. Časté sú významové veršové presahy, čo svedčí o podriadení sémantiky veršov ich poetickej štruktúre.

Ako príklad možno uviesť citát zo 104. žalmu, ktorého strofy tvoria osem veršov so združeným rýmom:

*BLahofzlóv duso má Pána fzvohô,
Oh vsechmohútzí reknyi do nyoho
Panye BOSE moj! jak fi barz velyebni,
Zmotzu, fzlávu, jedznofztzu napólnyeni,
Svetloftz jak odzēja tze obtzáhla,
Chtorá zveku kolo tebe fztála,
Jak široki kárpit krásnye nad nami
Rozbél fi nyebá z hufztima hvézdami.*

*Ti fi vodi jak tsifzté fzklo podnyál
V chtorich fi fzebe tsudmi zbudovál
Polatu, chodzis na vozoch chmárovich,
I lyétás na prutkich kridloch vetrovich,
Andzeli fzvê, lyeckim duchom fzspravis,
Pofzlami nájrutsima posztavis,
Hrom, oheny, plamány, blifzkányé hromovo
Pred tobu fztojá jak fzlúsi hotovo.*

Iný príklad je 142. žalm, ktorý tvoria strofy so štyrmi veršami a združeným rýmom:

*HLafz volányá `salofznoho
Znásám do uch Pána fzvohô,
Pred nyim zdichám v fzvěj tzeskofztzi,
Nanyhó zpústsám fzvê `sádoftzi.*

*Kedi mój duch utrápeni,
Z vfích fztrán v nyestseftztu fztaveni:
Otvoris drahu fzprofztzenyá,
Mojoho vislyebodzenyá.*

*Sidlá na moja fztavjaju
Sztzéski, kasdi mój chód znaju,
A já fe bédnyik ohlyedám,
Aly nyigdze známoho nye mám.*

Iným príkladom je 36. žalm, ktorý tvoria strofy so šiestimi veršami so združeným a obkročným rýmom:

*ZLofztz odporná bezbosnoho
Jefz v mém fertzu fvedok toho,*

*'Se fe BOHA nye boji,
Z pichi lyem fzebe folyguje
Zlich utsinkóv fe nyekáje,
A kvernim fe nye zkoji,*

*Pólen z faltsom, zlú besedu,
I tsutz dobrú nauku, radu
Nye chtze, i v pravdze chodzitz,
Zlé mislyé dumá v fžvéj losi,
Vse lyem po zlěj dráse besi,
Nye chtze `sáden hréch obitz.*

Prebásnené kalvínske žalmy v kultúrnej slovenčine východoslovenského typu predstavujú z formálneho i jazykovo-obsahového hľadiska túto predpisovnú kultivovanú podobu jazyka ako nástroj umeleckej i liturgicko-duhovnej komunikácie.

3. O jazyku užského nárečového areálu na príklade nárečia obce Kaluža

Obec Kaluža leží v západnej časti Užskej stolice. Nárečie jej obyvateľov patrí do skupiny východoslovenských nárečí spolu s užským nárečím na západe, s juhovýchodnou oblasťou zemplínskeho nárečia a so skupinou podvihorlatských sotáckych nárečí na východe. Na severe ohraničujú užské nárečie južné svahy pohoria Vihorlat, na západe ho od zemplínskej nárečovej oblasti oddeľuje rieka Laborec. Sotácke nárečia na východe tvoria prirodzený prechod na pomedzí západoslovansko-východoslovanského jazykového areálu.

3.1 Pomenovanie obce

Obec Kaluža získala svoje pomenovanie podľa močaristého, rašelinového či slatinného podložia, na ktorom vznikla. Najväčšia časť pôvodnej močaristej oblasti sa v súčasnosti nachádza na dne Zemplínskej šíravy; podnes sa táto lokalita spája u miestnych obyvateľov s označením *Blatá* (*Blatcia* 1418). Z hľadiska geomorfologického charakteru prírodného prostredia sa Blatami nazývalo celé územie od Michaloviec po Úbrež. Túto oblasť Blát ohraničovali dediny Stráňany, Zálužice, Úbrež, Jovsa, Kusín, Klokočov a Kaluža. Blatá podľa dostupných historických prameňov napájalo viacero potokov. Z dnešnej obce Trnava pri Laborci sa do Blát vlieval potok *Tarnava*, z dediny Vinné tam vtekal potok *Tuchyňa*, z okolia dedín Jovsa a Poruba sa do pôvodnej riečky *Stretavka* vlieval *Sokolský*, *Jovsiansky* a *Porubský potok*. Viaceré potoky a riečky však dnes už netečú vo svojich pôvodných korytách. Regulované miestne potoky už vari ani nemožno stotožniť s pôvodnými tokmi v kraji na sever od bývalých Blát. Do pôvodného močaristého priestoru Blát (dnes priehrada Zemplínska šírava) sa z obce Kaluža vlieva potok nazývaný *Valalski jarok*.

Na mieste pôvodných Blát sa vďaka neustálemu prísunu vody utvárali močiare označované ako *bandžur*, *badžur*, *bažur*, *bažurina*, *bažuriňe*, ktoré ani v lete nevysychali. Hoci sa na ich povrchu tvorila pevná vrstva vyschnutej hliny, už pod tlakom ľudského chodidla presakovala spod uschnutej pôdy teplá i studená voda. V jarných a jesenných mesiacoch sa vysychajúce močaristé a rašelinové oblasti opätovne napájali zo sezónnych potokov a jarkov nazývaných *mertvice*, *mertvi jarki*,

v ktorých si voda vyhlbila cestu a tiekla v starom, najčastejšie však v nanovo vyhlbenom koryte.

Ako sme už spomenuli, v pomenovaní obce sa odrážajú miestne prírodné podmienky s charakteristickými plytkými prírodnými jazierkami a mlákami naplnenými dažďovou stojatou vodou. Aj z iných slovanských jazykov poznáme toponymá (miestne pomenovania), ktoré vznikli na označenie bahnistých, močaristých a blatistých miest, ako napríklad *калюга* (ukr.), *калуга* (rus.), *калюжа* (bielorus.), *kaluža* (poľ.), *каљуга* (srb.), *kaljuža* (chorv.), *kaluže* (čes.). Praslovanské slovo **kalъ*, stsl./csl. *калъ* označuje špinu, blato, bahno, resp. mazľavú hlinu. Aj praslovanské slovo **lougja*, stsl./csl. *лужа* pomenúva mazľavú, blatistú, kalovú hmotu, ktorá pokrýva mokrade a brehy prírodných bahnistých jazierok a močarín. Iná etymológia vysvetľuje vznik pomenovania *kaluž(a)* pripojením predponového elementu **ka* k základnému slovu *luža*.

V historických dokladoch (zápisoch), ktoré sa viažu k obci Kaluža, nájdeme vždy len pôvodné slovanské pomenovanie vo viacerých variantoch: *Kaluzsa* (1773), *Kalusza* (1786), *Kalusa* i *Kalussa* (1808), *Kalussa* (1873 – 1882), *Galusa* (1887 a 1889), *Kalusa* (1888 – 1902), *Kaluša* (1920). Od roku 1927 sa už zapisuje iba názov v podobe *Kaluža*. V období systematickej úradnej maďarizácie autochtónneho slovenského obyvateľstva sa aj na označenie obce Kaluža vyrobil umelý maďarský názov *Ungtavas* (1907 – 1913), ktorý sčasti obsahuje preklad pôvodného názvu (maď. *tavas* znamená jazerné, bahnisté miesto, mokrad; *tav/as* „jazerný, bažinatý“) doplnený pomadžarčeným názvom rieky *Uh* (Ung-), ktorý je aj v maďarskom pomenovaní Užskej stolice *Ungvármegye*.

3.2 Základné znaky nárečia obce Kaluža

3.2.1 Integračné znaky nárečia typické pre slovenský jazykový areál

V nárečí obce sa vyskytujú všetky systémové znaky, ktoré zaraďujú miestne nárečie do západoslovanského jazykového areálu. Sú tu nepalatalizované praslovanské skupiny spoluhlások *kv-*, *gv-* (*hv-*) pred *ě* a *i* diftongického pôvodu, napr. *květ* (*kvitka*), *hvězda* (spis. *hviezda*), *hvízdac* (spis. *hvízdat'*), tak ako v celom západoslovanskom areáli sa aj v užskom nárečí zachovala pôvodná praslovanská spoluhlásková skupina *dl*, *tl* (napr.: *šidlo*, *močidlo*, *kridlo*, *sadlo*, *ridlo*, *žridlo*, *prädla*, *štrětla*, *p'letla*) i skupina *dn*, *tn* (napr. *padnu*, *šednu*).

Za spoločný reziduálny prvok v celom slovenskom jazykovom areáli možno pokladať reflex *dz* za pôvodnú praslovanskú skupinu **dj* v slovách ako napríklad *medza* (popri predložke *medži*), *prädza* (sotácke *pr'ädza*), *sadza*, za praslovanskú

skupinu spoluhlások *tj a *kt(j) sa tvorilo c, napr. *noc, pec*, za praslovanskú hlásku *ch* sa po druhej a tretej palatalizácii velár tvorila hláska *š*, ktorá sa zachovala iba v tvaroch *šicko, šicki, šicke* – tak ako v celom slovenskom jazykom prostredí (porovnaj aj spisovný tvar *všetok*). Aj metatéza likvid v pôvodných skupinách uprostred slova *-TerT-*, *-TelT-* a *-TorT-*, *-TolT-* prebehla jednotne so slovenským jazykovým areálom, preto jej výsledkom sú aj v užskom nárečí tvary ako *slama, krava, hlava, mlacic, blato, smrat* (popri *smrut*), *vlasy, bręza, drevo, ml'ęc* a pod. Metatéza likvid na začiatku slova *erT-*, *elT-* a *orT-*, *olT-* s cirkumflexovou intonáciou spôsobila v celom západoslovanskom jazykovom priestore zmenu s výsledkom *roT-*, *loT-*, napr. *rokita, lokec, rozvora, rošnem, rosnuć, rozum, robic, rožeń* (ale aj *ražeń*), *roždže* (ale aj *raždže* i *ruždže*). V slovách s akútovou intonáciou došlo k zmene s výsledkom *raT-*, *laT-*, napr.: *radlo, rameno*.

K znakom spoločným s ostatným slovenským jazykovým prostredím patrí striednica *e* na mieste pôvodných jerových hlások ъ a ѣ v silnej pozícii, napr. *sen, dzeń, šidzem, dñeš*. Za pôvodný predný jer (ъ) je v nárečí mäkčiacia striednica *e*, napr. *sipańec, końec, klińec, oceć, ol'ej*, nemäkčiace *e* je iba na mieste pôvodnej zadnej jerovej hlásky ѣ v zámenách *toten, onen, jeden* a tiež namiesto zadného jeru (ъ) po posunutí morfeatického šviku, kde v slovenčine vznikli slabičné sonóry *Ľ, ĺ*, napr. *terkac, /z/derzac, dergac, tervac* (spis. *trvať*). Za zadný jer (ъ) sa v nárečí uplatňuje aj striednica *o* alebo *a*, výnimočne aj *i*, napríklad *dom, statok, dobytok, ocot, cesnok, mach, ražna* (muka), *diždž*.

V užskom nárečí, najmä v jeho západnej časti splynulo, tak ako v celej slovenčine, pôvodné predné *i* (и) a pôvodné zadné *y* (ы) do jednej prednej hlásky [i]. Preto sa na mieste etymologického *i aj *y vyslovuje iba predné [i], napríklad *korito, dim, miš, sir, ruki, ribi, sipańec, strina, kričac, prik'let, pristaš, pokriva, škarupina, zrižńovac*.

V užskom nárečí sa uplatnila kontrakcia dvoch slabík s pôvodným intervokalicickým *-j-*, napríklad *dobra, čista, krasna, znameńe, dzekovańe, špivańe, kameńe, učeńe* a i. Tak ako v celom východoslovanskom nárečovom areáli došlo aj v týchto kontrahovaných tvaroch k strate kvantity.

Za nosovú hlásku ę sa v celom užskom nárečí uplatňuje striednica *u*, napr. *zub* (зѣбѣ), *dub* (дѣбѣ), *padnu* (падѣ), *ruka* (рука), *sudca* (сѣдѣцъ) a i. Za spoločný znak s ostatným slovenským jazykovým areálom možno pokladať aj reziduálne nezápadoslovanské začiatkové *i-* v slove *ihla*. Špecifikom nárečia Kaluže sú zdvojené spoluhlásky, napr. *nišši, višši, occa* (no *oceć*), *occac* (spis. *od'at'*), *otti-potti* (spis. *odtiaľ-potiaľ*), *rosšekac* (spis. *rozsekat'*), *oddavac šě* (spis. *vydávat' sa*), na rozdiel od slova *podac šě* (spis. *poddat' sa*, vo význame „podľahnúť“; ostariet',“ napr.: *Ta učina šě nam het už podaľi*). Za reziduálny staroslovanský prvok pokladáme aj analogické *ch* a *h* (z pôvodného *g*) za palatalizované *š* a *z* (po 1. a 2. palatalizácii

velár), napríklad *muchoj* (spis. *muche*), *nohoj* (spis. *nohe*), *rukoj* (spis. *ruke*). Za typický celoslovenský znak sa pokladá aj zachovanie 2. palatalizácie pôvodných spoluhlások *k* a *h* (<*g*) na *c* a *z* v nom. pl., napr.: *vel'k* - *vel'ci* (rus. волки).

3.2.2 Typické znaky užskej nárečovej skupiny

V kontexte reziduálnych javov z obdobia praslovančiny sa v užskom nárečí utvorila striednica *e* za pôvodnú nosovú hlásku *ę* v krátkych slabikách (*peta*, *pejc*, *dzešec*, *dzevec*, *pametac*, *pamec*, zvrtné zámeno *se* – *viškoľic še*) a striednica *a* spravidla v pôvodne dlhých slabikách (*pamjatka/pam'jatka*, *pjatok/p'jatok*, *robja/rob'ja*, *vjazac/v'jazac*, *užac*).

Za pôvodne dlhé hlásky **ě*, **e* a **o* máme v zemplínskom i užskom nárečí (predovšetkým v jeho západnej časti) hlásky *i* a *u*: *chl'ip*, *vira*, *zlijsc*, *bili*, *bida*, *pišnička* alebo *pišnička*, *pohrišenstvo*, *špivac*, *dziuka*, *ritki*, *triska*. V slove *niešť* je v nárečí Kaluže zachovaná infinitívna podoba *ňejsc* popri *ňejsc* (spis. *niešť*), v 1. a 2. osobe singuláru prézenta je tvar *ňešu/ňešem*, *ňešěš*, no v 3. osobe jednotného čísla minulého času (perfekta) je tvar *ňis*. Striednicu *ę* za pôvodné *ě* zisťujeme v tvaroch *tręži* (ale aj *trižbi*), *žředlo* (ale i *žridlo*), no už iba *drimac*, nie *dřemac*. Toto vyrovnávanie sa so zemplínskym areálom je typickým integračným znakom v rámci východného typu východoslovenskej nárečovej oblasti. Na zmenu pôvodnej hlásky **ō* na *u* možno uviesť príklady: *kuň* (spis. *kôň*), *dul* (čes. *důl*), *bul'* (spis. *ból'*), *stul* (spis. *stól*), *pujd* (spis. *pôjd*), *pujdu/pujdzem* (spis. *pôjdem*) a *i*.

V nárečí obce Kaluža podobne ako v celom východoslovenskom nárečovom areáli nastala asibilačná zmena *d' > dz* a *t' > c* (tzv. dzekanie a cekanie), napr.: *dzeci*, *cicho*, *kudzel'*, *brodzic*, *chodzic*, *ľudze*, *vidzec*, *na ľedze*, *u ľece*, *dakadzi*, *brodzic*, *radzic*, *pošidac*, *rodzina*, *krucic*, *dzirka*, *studzeň*, *zbridzic*, *posciskac*, *ceľe*, *cepli*, *ľecec*, *kosc*, *cma*, *mucic*, *dzekovac*, *svadzbeni ocec*, *prucik* atď. Zaujímavosťou je neuplatnenie sa asibilačnej zmeny v slove *rodič*, *rodiče*, kde by sa predpokladal systémový tvar **rodič*, *rodiče* aj vzhľadom na existujúce lexémy s asibilačnými zmenami v rovnakom slovotvornom koreni, porovnaj: *rodzina*, *rodzic*, *rodzinski*. Lexéma *rodič* je v nárečí novšia, prevzatá zrejme zo spisovného jazyka.

Stvrkli (depalatalizovali sa) aj pôvodne mäkké párové spoluhlásky *b'*, *m'*, *p'*, *v'*, hoci rozpad mäkkostnej korelácie pri perniciach prebiehal veľmi pomaly. Reziduá mäkkých pernic možno ešte aj dnes započuť v reči najstarších obyvateľov Kaluže. Mladí nositelia miestneho nárečia podľahli prirodzenému tlaku zo západnej (zemplínskej) nárečovej oblasti. Podnes sa z mäkkostnej korelácie konsonantov zachovali opozície *n – ň*, *l – ľ*, *š – š'*, *ž – ž'*, napr. *ličko*, *ľeňivi*, *švička*, *koľeno*, *šeno*, *šemje/šem'ie* (spis. *semeno*, v nárečí aj *našěne*), *žerknuc*, *žem*, *brižče* (spis. *briežok*), *žima*, *huší*, *šviňa*, *rozžrac še* (vo význame ,rozhliadať sa'). Spoluhlásky *š* a *ž* sa

zachovali v pôvodných pozíciách, napr. *široki, žila, život, rozožirac/rozžirac* (spis. *rozožierat*), *približic, trošic* a pod. V nárečí obce sa vyskytujú aj mákké skupiny spoluhlások *ždž* a *šč* za *žd'* a *št*, resp. *št'*, napr. *ščesce, piščalka, driščec/driščec, ščutka, ščavel', ščuvac, diždžovnik, diždž, droždže*, a tiež *šl', žl'* za spisovné *sl', zl'*, resp. *šl', žl'*, napr. *šliuka, šlimak, šliški, žlab* a *šl'* za spisovné *čl*, napr. *š'evak, š'upkac še* (spis. *čl'apkať sa*), *š'upnuc* (*čl'upnúť*).

Spoluhlásková skupina *dzv-*, *džv-* na mieste skupiny spoluhlások *zv-* sa v nárečí obce vyskytuje v tvaroch slov *dzvun, dzvoňic, dzvoňica, džvir, džvirata*. V nárečí sú aj skupiny spoluhlások *-jsc-*, *-jc-*, *-js-*, napr. *kojsc/kosc, pajsc/pasc* (spis. *pást*), *jejsc/jejs* (spis. *jest'*).

Za slabičné *l* a *r* je v celom východoslovenskom nárečovom areáli *el, ol, lu, er, ar*, nájdú sa aj spojenia *li* a *ri*, napr. *vel'k, žouti, pouni, sluti, slunko, dluhi, perši, verch, verba, vertac, tvardi, ardza/hardza, harčok, sliza, hliboki, chribet, hrimi*. V nárečí Kaluže sa podobne ako v celom užskom jazykovom areáli neuplatňuje neutralizácia *v ~ f* a *v ~ w*; v týchto pozíciách sa vyslovuje bilabiálna hláska *u*, ako napríklad v spojeniach s predložkou *v*: *uško'le, uňebe* alebo na začiatku slova: *užau, utedi, umrec, ucac, usadzac še* (spis. *usádzat' sa*). Bilabiálne *u* je aj v strede a na konci slova, napr. *šliuka, poliuka, jalouka, ouca, stouka, pokriuka, polouka, hñiu, valou*, používa sa aj ako protetická hláska v osobnom zámene *un* (zempl. *von/vun*, spis. *on*), *uoni* (zempl. *voňi*, spis. *oni*), je na konci slova aj na mieste spoluhlásky *l* v I-ovom prítomnej, napr. *robiu, šedziu, čitau, nošiu, volau, košiu* i v genitívnej, akuzatívnej a lokálvej prípone *-ou* v tvaroch množného čísla, kde sa v západnej skupine východoslovenských a tiež v časti zemplínskeho nárečia uplatňuje prípona *-ach*. Variácia prípon *-ou* a *-och* súvisí s integračnými tendenciami užského nárečia smerom k západnej skupine východoslovenských nárečí, predovšetkým k zemplínskemu nárečovému areálu, napr. *kňiškou/kňiškoch, chlopu/chlopoch, sušedou/sušedoch, sinou/sinoch, ihlou/ihloch* a pod. V nárečí Kaluže je frekventovaná aj vkladná samohláska *-o-* v genitívnej prípone plurálových tvarov ženského rodu, napr.: *švičok, hrušok, dzirok, chustok, dzivok*.

V kontexte gramatickej rodovej unifikácie, ktorá je typická pre celý východoslovenský nárečový priestor, dochádza k vyrovnávaniu niektorých prípon v rámci deklinačných systémov v mužskom, ženskom aj strednom rode. Typickou pre všetky rody v lokáli singuláru je prípona *-u*, napr. *o šercu, kraju, koňu, jarku, dzecku*, (ale aj *o dzeckoj*), ďalej prípona *-oj* v datíve a lokáli singuláru, napr. *chlopoj, ženoi, duboi, sinoj, stromoi, psoi, viňicoi, kvitkoi, prašecoi, okoi*. V tejto súvislosti treba poznamenať, že frekvenciu uplatňovania nárečovej prípony *-u* alebo *-oj* najmä medzi mladými nositeľmi miestneho nárečia ovplyvňuje spisovná slovenčina, preto sa tu uplatňuje aj prípona *-i* alebo *-e*, napr. *robic uviňici* (namiesto *uviňicoi*), *kupiu mi svojej žeňe* (namiesto *svojej ženoi*). V inštrumentáli jednotného čísla mužského

a stredného rodu sa uplatňuje prípona *-om*, napríklad: *zos chlopom, dzeckom, dzedom, žecom, ščescom*. V ženskom rode sa v tomto páde používa prípona *-u*, napr. *zos ženu, z babu, maceru, kresnu*, na rozdiel od východnej časti užských nárečí a od podvihorlatskej sotáckej jazykovej oblasti, kde sa pravidelne uplatňuje prípona *-oy*.

S gramatickou unifikáciou rodov súvisí aj spoločná prípona *-om* v datíve plurálu, napr. *dzecom, chlopom, ženom*. V inštrumentáli plurálu je zasa spoločná prípona *-oma*, ktorá sa pokladá za relikv duálovej flexie, napr. *dzecoma, ženoma, chlopoma*. V súčasnom nárečí obce sa však už v inštrumentáli plurálu pravidelne uplatňuje iba prípona *-ami*, typická pre celý zemplínsky nárečový areál, napr. *dzecami, chlopami, ženami*. Pôvodná duálová prípona *-oma* sa však zachováva v inštrumentáli čísloviek, napr. *pejcoma, šejscoma, troma, dvoma, štroma* popri *pejcmi, štirmi, tromi* (*chlopami, ženami, dzecami*).

V plurálových nominatívnych tvaroch mužských podstatných mien sa uplatňuje prípona *-ove, -e* a *-i* (*bratove, sinove, birove, žecove, rodiče, ľudze, cigaňe, grajcare, medzvedze, samce/samci, jarki, hadi, rusnaci*). V nominatívnych tvaroch množného čísla ženského rodu sú prípony *-e* alebo *-i*, napr. *harsce, pasce, peňeží, nohi, kuri, muchi*. V strednom rode je nominatív plurálu zakončený na *-a*, resp. na *-i*: *kol'ena, vinobraňa, pl'eca* či *pl'eci, oči, dzeci*.

Pre miestne nárečie sú charakteristické zosilnené tvary zámen *toten, tota, toto* i tvary adjektív zakončené v genitíve singuláru na *-oho*, napr. *dobroho, tvoho* (*tvojoho*), *joho, čijoho, toho, moho* (*mojoho*), *svoho* (*svojoho*), v datíve singuláru na *-omu*, napr. *dobromu, tvomu* (*tvojomu*), *jomu, čijomu, momu* (*mojomu*), *svomu* (*svojomu*) a v lokáli a inštrumentáli singuláru na *-im*, napr. *dobrim, tvojim, mojim, svojim, totim* i *tim*. V inštrumentáli jednotného čísla osobných zámen sa zachovali tvary *s tobu, zo mnu*. V rámci rodovej unifikácie sa vo flexii zámen a adjektív v inštrumentáli plurálu uplatňuje jednotná prípona *-ima* (*s tima dobrima parobkami; za našima veľikima polami, zos vašima paradnima ženami*), spoločná pre juhovýchodnú oblasť zemplínskeho nárečia a pre areál užského nárečia spolu so sotáckou jazykovou oblasťou je pádová prípona *-i* v nominatíve plurálu prídavných mien a zámen vo všetkých rodoch: *toti dobri dzeci, šicki svati obraski, tamti počaromni chlapci*, privlastňovacie prídavné mená a zámená sú však zakončené na *-o*, napr. *occovo, macerino, našo, tvojo, sušédovo*, v jednotnom čísle majú nominatívne a akuzatívne tvary privlastňovacích prídavných mien príponu *-uy* (*chlopuy kalap, Jančuy dvur, Mižuy vuz, baranuy slup, occuy ancug, sinuy motor*), *-ova, -ovo* (*sušédova krava, sušédovo ceľe*), v ženských privlastňovacích prídavných menách príponu *-in, -ina, -ino* (*macerin loparik, macerina chustka, macerino slovo*).

Slovesná flexia nárečia obce má znaky typické pre celý východoslovenský nárečový areál. Pre užský areál a pre príľahlú východnú časť zemplínskeho nárečia je špecifická 1. osoba singuláru pomocného slovesa byť v tvare *mi* (*buymi*)

u zahradze, ňid mi už taki mladi, vibrau mi še za tobu). Pri pôvodných atematických slovesách *dac, mac, jejsc* sa v 1. osobe singuláru uplatňuje prípona *-m* (*dam, mam, jim*), ktorá má integračný charakter v celom slovenskom jazykovom priestore (porovnaj ukraj. *даю, маю*). Prípona *-m* sa v 1. osobe singuláru uplatňuje v miestnom nárečí aj pri tematických slovesách tretej triedy s témou *-je/-jo-*, napr. *znac – znam, poznac – poznam, klopkac – klopkam, plavac – plavam, litac – litam, puščac – puščam, metac – metam*, teda v slovesných vzoroch *prošic – proším, volac – volam*. Slovesný vzor *rozumic* má v 1. osobe singuláru popri tvare *rozumu* aj tvar *rozumim*. Prípona *-u* v 1. osobe singuláru je v ostatných slovesných typoch rozšírená v celom užskom i sotáckom nárečí i v príľahlej východnej časti zemplínskeho nárečového areálu, napr. *robu, vidzu, šedzu, ňešu, kladu, možu, umru, zamarznu/maržňem, laju, padnu, šednu, minu, peču, vedu/vedzem, režu*.

V neurčitku sú všetky slovesá v užskom nárečí, podobne ako v celom východoslovenskom nárečovom areáli, zakončené na *-c* (*volac, piskac, mačac, krucic, cahac, dušic, meržic, žehnac, ciskac, kolisac, večer'jac, kašl'ac, kričac* a pod.). Príponou *-c* alebo *-dz* sú zakončené aj niektoré rozkazovacie tvary sloviess, napr.: *ruc* (spis. *hod'*) i *truc, kruc* (spis. *krúť*), *muc* (spis. *mút'*), *idz, zbudz* (spis. *zobud'*). Ostatné rozkazovacie tvary sa tvoria podobne ako v spisovnej slovenčine, napr. *rob, kup, čitaj, var* a pod. V tretej osobe plurálu sú tvary sloviess zakončené na príponu *-ja, -a/ia* a *-u* (*yoňi robja, kur'ja/kur'ia, koša, privedu, pujdu*). Tvary sloviess mužského rodu minulého času a tiež singulárne tvary podmieňovacieho spôsobu sú zakončené na príponu *-u*, napr.: *volau mi ci, trimau ší ho, chodziu z ňima, išou bi mi, krešl'iu bi ší, un bi kopau*. Tvary ženského a stredného rodu majú príponu *-la* a *-lo*, napr. *varila, varila bi; košilo, košilo bi; hrala, hrala bi* a pod. V podmieňovacom spôsobe sa pomocné sloveso *byť* v 1. osobe singuláru maskulín a feminín používa aj v tvare *bim*, ktoré vzniklo spojením podmieňovacej častice *by* a tvaru pomocného slovesa *byť*, napr. *robiu bim, robila bim; chodziu bim, chodzila bim; vidziu bim, vidzela bim; poš'ėciu bim, poš'ėcila bim*, tak ako aj v sotáckom nárečovom prostredí.

3.2.3 Spoločné vývinové relikty v užskom dialekte a v podvihorlatskej skupine sotáckych nárečí v jazyku obyvateľov obce Kaluža

Na pomedzí užských a sotáckych nárečí sa utvorila výrazná izoglosná hranica medzi týmito nárečovými oblasťami. Podvihorlatskú sotácku jazykovú oblasť od užského nárečia odlišuje predovšetkým nepenultimový, pohyblivý prízvuk. Izoglosná hranica pohyblivého prízvuku dnes ešte prechádza medzi dedinami Klokočov a Jasenov a pokračuje dedinami Lúčky a Hažín smerom na Jastrabie,

Vysokú nad Uhom a Lekárovce, až po súčasnú slovensko-ukrajinskú hranicu. V tomto hraničnom nárečovom páse sa však možno stretnúť s uplatňovaním pohyblivého nepenultimového i nepohyblivého penultimového prízvuku. Na západ od tejto izoglosnej hranice sa v užskom nárečí už prízvuk ustálil na predposlednej slabike (penultime). Za ustálením prízvuku na predposlednej slabike treba vidieť vplyv susedných zemplínskych nárečí. Prízvuk je najvýraznejším znakom, ktorý odlišuje západnú časť užských nárečí od ich východnej časti. Do oblasti západných užských nárečí patrí aj nárečie obce Kaluža. V súvislosti s prízvukovými pomermi v dialekte tejto obce treba konštatovať, že pohyblivý, nepenultimový prízvuk sa uplatňuje veľmi sporadicky, už len vo výpovediach niektorých starších obyvateľov. Už aj v prejavocho väčšiny príslušníkov staršej generácie sa uplatňuje iba ustálený penultimový prízvuk.

K reliktom pôvodného užského nárečia spoločným so sotáckym nárečovým areálom patrí napríklad zúžený vokál *ɛ* v niektorých lexémach, ako napr. *macer*, *ňejsc*, *trežbi*, *prek*, *čerep*, *porveslo*, *brežok*, *mľec*, *deřzac*, *krešic* (spis. *kriesit'*), *zaverac šě* (spis. *prisahať*, *dušovať sa*) a pod.

Špecifickým pre východnú užskú a podvihorlatskú sotácku nárečovú oblasť je zachovávanie zadnej hlásky [y], napr. *šydlo*, *ryby*, *chlopcy*, no v prechodových, najmä západných častiach užského nárečového areálu sa uplatňuje iba predná hláska [i] (*šidlo*, *ribi*, *chlapci*).

V niektorých slovách miestneho nárečia sa pravdepodobne ešte z pôvodného nárečového substrátu zachoval zvuk [ä], ktorý poznáme z východnej časti užského nárečia, resp. aj zo sotáckych nárečí. Ide napríklad o slová *dzešac*, *päta*, *povädzec*, *pošmäjac*, *hräda*, *kričac*, *kašlac*, *prädza*, *porjädok* popri *porjadok* a niektoré ďalšie. Západnú časť užských nárečí oproti východnému užskému a sotáckemu nárečovému areálu dobre oddeľuje párová mäkkostná korelácia perných, pernozubných a trených spoluhlások: *b – b'*, *p – p'*, *m – m'*; *v – v'*; *r – r'*. Relikty tejto párovej mäkkosti sa v nárečí obce zachovali už len v niektorých slovách, ako napríklad *p'jatok*, ale aj *pijatok*, *rob'ia* popri *robja*, *ľub'ia* popri *ľubja*, *bur'jän* (spis. *burina*), *por'jädok* popri *porjadok*, *mor'io* popri *morjo*, *večer'jac* popri *večerac*, *zav'iazac* popri *zavjazac* a niektoré ďalšie. Aj lexéma *zdrave* má v genitíve siguláru tvar *zdrav'ia* popri *zdravja*, podobne ako tvar *mor'ia* popri *morja* (ako *pol'a*).

Reliktom spoločným so sotáckou jazykovou oblasťou je aj smerová príslovka *domoy*, napr. *idzem domoy*, na rozdiel od susedného zemplínskeho nárečia, kde je *idzem domu*. Hoci sú už uvedené javy v miestnom nárečí na ústupe, ich existenciu možno doložiť najmä vďaka zápisom pochádzajúcim od starších dialektológov. Niektoré reziduálne javy pretrvávajú iba v reči staršej generácie nositeľov nárečia.

3.2.4 K problematike slovnej zásoby

Rozvoj slovnej zásoby súvisel s rozmanitými sférami života obyvateľov regiónu i obce. Úzko súvisel najmä so životom a prácou i s kontaktmi s prostredím, ktoré komunikovalo pomocou toho istého alebo blízkeho slovenského nárečia. Lexiku domáceho obyvateľstva ovplyvňovala aj náboženská sféra.

Najväčšiu časť slovnej zásoby používateľov miestneho dialektu tvoria slová, ktoré sa kontinuálne utvárali v procese vyčleňovania slovenského jazyka z praslovančiny. Najväčší význam pre lexiku nárečia dediny má tá vrstva slovnej zásoby, ktorá sa sformovala v najstaršom období vývinu starej slovenčiny. Ide predovšetkým o pomenovania, ktoré si udržali svoj pôvodný význam s ďalšími vývinovými modifikáciami.

Najstaršiu vrstvu slovnej zásoby miestneho nárečia tvoria slová všeobecného charakteru, pomenovania zvierat, častí tela, rodinných príslušníkov, rodinných vzťahov, pomenovania rozličných činností, stavov, dejov, ako napríklad *dom, ruka, zub, noha, brada, hvizda, hrich, peklo, orol, sokol, šveto* (spis. sviatok), *šveti* (večar), *svati* (ocec), *chram, kňaz, cerkev, duch, nedzela, pondzelok, ťutorok, štedra, štvartok, p'jatok/pijatok, sobota, daň, mitník, hajník, poľo, mor'io, orac, radlo, mlacic, klas, brazda, brana, zarno, trava, šac, pivo, točic* (vo význame ‚sťahovať, stáčať zo suda‘), *červotoč, med, dzedo, ocec, macer, dzecko, cena, kmec, kravec, hospodar, sudzic, rodzina, koľimaž, kovac/kuc, l'ichva, chotar, dvur, kreŭ, šerco, vreceno, krosna, tkac, motovidlo, mucic, bahno, blato, kaluža, šekera, klada, hrada, sluha, praŭda, kriŭda, zakon, hrad, modľidba, mokro, sucho, l'ipa, dub, buk, breza, oheň, dzeň, noc, cma, slunko, mešac, žem, hura, voda, koropka/koroptva, medzvec, zajac, vrana, vetroplach, načisto, scel'ic* (vo význame ‚zahojit‘), *skorocel, poscel'ic* (spis. ‚postlat‘), *debra, kameň, švet* a ďalšie. Zo starej slovanskej lexiky sa v nárečí zachoval aj expresívny tvar *ňemogavi* vo význame ‚neschopný, nemožný, nerozumný.‘ Patria sem napríklad tvary *tel'o, vel'o, šicko*, ďalej slová ako *strimac še* (spis. *zdržať sa*), *pripovätka, pripovetka* popri *pripovitka* (spis. *rozprávka*), *vedno* (spis. *naraz, spolu*), *bešedovac*, *prikl'et* (spis. *predsieň*), *chustka* (vo význame ‚velká vlnená šatka pokrývajúca hlavu, ramená a siahajúca až na driek‘), *chustočka* (vo význame ‚šatka na prikrývanie hlavy‘, *chustočka do ruki*; spis. *vreckovka*), *lupka* (spis. *šupka*, napríklad zo zemiakov, hrozna a pod.), *krošěňka* (vo význame ‚stojan na pílenie dreva‘), *bahňitki* (spis. *bahniatka*), *obecac* (spis. *sľúbit'*), *mlatok* (spis. *kladivo*), *obisce* (spis. *obydlie*), *pl'antac/pl'entac še* (spis. *motat' sa*), *skubac* (spis. *šklbat'*), *kromka* (prvý alebo posledný krajec chleba s kôrkou), *šćiri* (spis. *štedrý, veľkorysý*), *skuvačec* i *škavuňčec* (spis. *skučať*), *jucha, juška* (tekutina i jedlo z kysnutej kapusty), *sudzina* (nádoba), *udac še* (spis. *podariť sa*), *sumeňe* (spis. *svedomie*), *pop/pup* (kňaz byzantského obradu), *popski* (kňazský, súvisiaci s kňazom byzantského obradu).

Niektoré lexémy boli prevzaté z iných slovanských jazykov, najmä z ukrajinského alebo poľského jazykového prostredia, ako napríklad slová *vidrižňac šě* (vysmievať sa), *maršačka* (starejší na svadbe), *tuňi* (lacný) *gamba* (pera), *čerep* (hlinená nádoba na zasadenie rastliny, kvetináč i úlomok rozbitej veci, črep, črepina), *zbačic* (zazrieť), *visobačic* (pejor. vo význame „vyduriť, vyhnať ako psa“), *borsuk* (jazvec), *popad'a* (žeňa kňaza byzantského obradu).

a) Prevzatia z cirkevnej slovančiny. Obec Kaluža je z cirkevnoprávneho hľadiska filiálnou obcou gréckokatolíckej klokočovskej farnosti. Do zavedenia spisovnej slovenčiny ako liturgického jazyka sa v kalužskej cirkvi používala cirkevná slovančina. O používaní cirkevnej slovančiny ako liturgického jazyka svedčia v miestnom nárečí aj niektoré prevzatia, ktoré sú späté s liturgickým kontextom. Aktuálnu jazykovo-liturgickú prax dnes už formujú preklady liturgických textov do spisovnej slovenčiny.

Používanie cirkevnej slovančiny ako liturgického jazyka v prostredí miestnej gréckokatolíckej cirkvi možno pokladať už iba za reziduálne. Cirkevnú slovančinu v miestnom chráme počuť zvyčajne iba na sviatok Paschy (Veľkej noci) pri speve tropára *Христосъ воскресъ изъ мёртвыхъ...* Ukazuje sa, že sa z prostredia slovenských gréckokatolíkov postupne vytráti stáročiami ústne pestovaná miestna tradícia liturgickej cirkevnej slovančiny. Zrozumiteľnosť liturgického textu je totiž z pohľadu dnešného veriaceho človeka prvoradá. Mnohí gréckokatolícki veriaci na Slovensku však pokladajú slávenie liturgií a ďalších bohoslužieb v cirkevnoslovanskom jazyku za tradičnú hodnotu a za prejav kontinua miestnej cirkevnej tradície, ktorá sa v domácom prostredí zachovávala a uplatňovala od nepamäti. Kontinuum cirkevnoslovanskej liturgickej tradície možno doložiť aj lexikálnymi prevzatiami z cirkevného jazyka do miestneho nárečového úzu. Patria sem napríklad všeobecne známe výrazy a termíny označujúce bohoslužobné obrazy, niektoré liturgické texty alebo odevy kňaza i miništrantov. Ide spravidla o pôvodné grécizmy, ako napríklad *ikona*, *tropár*, *kondak*, *polyjelej*, *felón*, *epitrachil*, *stichar*, *myro*, *lítia*, *katechumen*, *prosfora*, *panychída* a pod.

Iné slová z cirkevnej slovančiny dostali v miestnom nárečí nový význam, ako napríklad slovo *križma* (csl. *кризма* = biela košeľa, resp. súkno, do ktorého sa pri krste zavinie novopokrstený), ktoré má v miestnom nárečovom prostredí význam ‚dar, podarúnek, ktorý krstný rodič venuje svojmu krstňaťu pri krste alebo po dovŕšení určitého veku.‘ Označením *Boža mira* sa v miestnom jazykovom úze pomenúva *myrha*, vonná živica, ktorá sa pri slávení bohoslužobných obradov vkladá do kadidelnice pri okiadaní chrámu, ikon i veriach. Do miestneho jazykového úzu z cirkevnej slovančiny prenikla aj lexéma *proskurka* (csl. *проскура*), ktorá označuje rozdrobený chlieb, antidor. Antidor sa posväcuje na lítii v predvečer sviatku. *Proskurki* rozdáva miništrant alebo kňazom určený veriaci počas myrovania.

Slovom *mirovaňe* sa označuje pomazávanie veriacich svätým olejom. Je utvorené od slova *myro*, ktorým sa označuje svätený voňavý olej.

Zaujímavým prevzatím z cirkevnoslovanského jazyka je termín *služba*, ktorým sa v miestnom prostredí označujú všetky slávenia liturgií a bohoslužieb, ako je napr. *večureň, utredňa/utridňa, liturgija* a i. V slovných spojeniach *idzem do službi, vracilam šé zos službi, bula mi na službe* sa slovom *služba* označuje aktívna účasť na slávení liturgie alebo iných cirkevných obradov. Aj slová ako *utredňa, večureň, panachida, riza* patria do okruhu prevzatí z cirkevnej slovančiny (оутрєна, вечерня, панухида, риза). K prevzatiam z cirkevnej slovančiny patria aj označenia sviatkov, ako napríklad *Blahovišće* (Zvestovanie Presvätej Bohorodičky, csl. Благовѣщеніє прєстѣой Бѣы), *Uspeňe* (Usnutie alebo Nanebovzatie Presvätej Bohorodičky, csl. Оуспєніє прєстѣой Бѣы), *Vozdvižeňe* (Povýšenie svätého Kríža, csl. Воздвиженіє честнаго Крєста), *Pokrovi* (Ochrana Presvätej Bohorodičky, csl. Покровъ прєстѣой Бѣы), *Usiknoveňe* (Sťatie hlavy sv. Jána Krstiteľa, csl. Оускновєніє честной главы Іванна Крєстїтелєа) a tiež lexémy označujúce rozličné liturgické predmety, ako napríklad *plašćenica* (csl. плащєница), *prestol* (csl. прєстѣоль), *čaša* (csl. чаша). K prevzatiam z okruhu cirkevnoslovanskej terminológie patrí aj lexéma *paska* (csl. пасха). Treba však uviesť, že týmto slovom sa označuje nielen veľkonočné obdobie, ale aj špeciálny biely koláč, ktorý sa v domácnostiach pripravuje práve na sviatok Kristovho zmrtvýchvstania. Aj lexéma *evanhelija*, používaná aj v skomolenej podobe *vanhelija* (csl. євангєліє), označuje liturgickú knihu *evanjeliár* i evanjeliovú perikopu, ktorú kňaz číta pri bohoslužobných obradoch. Z cirkevnej slovančiny je prevzaté aj slovo *prepodobni* (csl. прєподобный), ktoré je utvorené pomocou predpony *pre-* zo základu *podobni* s významom ‚majúci podobu, výzor, vlastnosti približne zhodné s iným.‘ Lexémou *prepodobni* sa označuje stav osoby, ktorá sa svojím konaním a životom podobá istému vzoru, v našom prípade Bohu. Predpona *pre-* pritom vyjadruje najvyššiu mieru podobnosti k svojmu prvoobrazu. Predponou *pre-* sa v slovenčine i miestnom nárečí vyjadruje najvyššia miera niečoho, napríklad *prekrasni, prešumni, predobri, prešikovni, prevešeli* a pod. V miestnom nárečovom úze sa však slovo *prepodobni* používa v ustálených spojeniach s výrazom prehnanej až falošnej úcty (*ta to taki prepodobni, že aňi ruku na ňoho ňepoložic*). Do miestnej frazeológie prenikli aj niektoré ďalšie cirkevnoslovanské výrazy, ako napríklad *Stojiš tam jak pred prestolom*. – *Ta špiva jak kantor z krilosa*. – *Prispata(i), bo u ňedzel'u až na Viruju /Sjať, Sjať/ prišla /prišoŭ/ do cerkvi*. – *Čekaj, čekaj, šak ce tak poblahoslovim, že ci budze pametlivo* a iné.

Ako vidieť, výpožičky z cirkevnej slovančiny sú priamym svedectvom o vplyve religiózneho prostredia na slovnú zásobu miestneho nárečia.

b) Prevzatia z latinčiny. Niektoré slová prenikali do slovenčiny a teda aj do nárečového prostredia prostredníctvom hospodárskych, spoločenských alebo kultúrnych kontaktov. Latinčina bola v Uhorsku až do konca 18. storočia administratívno-právnym jazykom. Ako liturgický jazyk sa používala v rímskokatolíckych chrámoch až do Druhého vatikánskeho koncilu (1962 – 1965). Z latinčiny do lexiky starej slovenčiny i do nárečí (teda aj do miestneho nárečia) prenikli slová ako *d'abol* (lat. diabolus), *škola* (lat. schola), *omša* (lat. missa), *patika* (lat. apotheka), *kantor* (lat. cantor vo význame ‚učiteľ‘ a ‚spevák‘), *pleban* (lat. plebanus vo význame ‚farár‘), *zakristija* (lat. sacristia), *cinter* (lat. coemeterium), *kontrakt* (lat. contractus vo význame ‚obchodná dohoda‘), *furija* (lat. furialis, vo význame ‚šialený, besný‘), *ňemoresni, mores* (lat. mores, ‚mravy‘), *honor* (lat. honor vo význame ‚česť‘), *testament* (lat. testamentum), *beštija* (lat. bestia), *fiškariš* (lat. fiscalis vo význame ‚právnik, advokát‘), *koruš* (lat. chorus), *komora* (lat. camera vo význame ‚miestnosť na odkladane potravín‘) a i.

c) Prevzatia z nemčiny. V dôsledku nemeckej kolonizácie, ktorá zasiahla aj podvihorlatskú oblasť, sa z nemčiny do miestneho nárečia dostalo množstvo germanizmov. Ide predovšetkým o prevzatia z oblasti remeselnej výroby, miestnej správy, trhu a obchodu, súdnictva, baníctva i z ďalších oblastí bežného každodenného života. Uvedieme niekoľko príkladov: *frištik* (raňajky, nem. *Frühstück*), *hamor* (kladivo, nem. *Hammer*), *hobel'* (hoblík, nem. *Hobel*), *drišľak* (cedidlo, cedák, nem. *Durchschlag*), *breťvanka/britvanka* (plech na pečenie, nem. *Bratwanne*), *šurc* (zástera, nem. *Schurz*), *ancug* (oblek, nem. *Anzug*), *rašpľovac* (brúsiť, strúhať, nem. *raspeln*), *tal'ovac* (deliť, nem. *teilen*), *šušter* (obuvník, nem. *Schuster*), *firhang* (záclona, nem. *Vorhang*), *fojtovac šě* (dusiť sa, nem. *feuchten*), *dekel', dekl'ovac* (kryt, prikrývať, nem. *deckeln*), *gvint* (závit, nem. *Gewinde*), *šuflatka/šuplatka* (zásuvka, nem. *Schublade*), *rajbac, rajbačka* (prať, nem. *reiben*), *pakovac* (baliť, nem. *packen*), *pl'ac* (miesto, námestie, nem. *Platz*), *varta* (stráž, nem. *Warte*), *nič ňevarta* (= nemá žiadnu hodnotu; nem. *Wert*), *pozmivac grati* (umyt' riad, nem. *Geräte*), *varštak* (dielňa, pracovné miesto, pracovný stôl v dielni, nem. *Werkstatt*), *na borg* (na úver, nem. *Borg*), *tringel't* (prepitné, nem. *Trinkgeld*), špajs (špajza, nem. *Speisekammer*), šparhet (sporák, nem. *Sparherd*) a iné.

d) Prevzatia z maďarčiny. Slovensko-maďarské vzťahy na úrovni jazyka sa utvorili najmä v kontexte kontaktov v spoločnom mnohonárodnostnom uhorskom štáte. Prevzatia z maďarčiny sa do slovenčiny dostávali napríklad z administratívnej oblasti i z iných kontaktných situácií: *d'ugou* (zátko, maď. *dugó*), *hordou* (sud, maď. *hordó*), *lopo* (násoska, maď. *lopó*), *furo* (nebožiec, vrták, maď. *fűró*), *hurka* (jaternica, maď. *hurka*), *šajt* (tlačienka, maď. *sajt*), *šajto* (lis, maď. *sajtó*), *kapčac* (zapínať, maď. *kapcsol*), *garadiče* (schody, maď. *garádics*), *bečel'ovac/bečal'ovac*

(cenit' si, vážit' si, maď. *becsül*), *varoš* (mesto, maď. *város*), (*z*)*bizovac še* (spoliehať sa, maď. *bizalom*), *bizožne* (veru, maď. *bizony*), *keruľa* (zákruta, maď. *kerülő*), *segiň* (úbožiak, maď. *szegény*) a i. Pri maďarských prevzatiach možno špecifikovať aj istú štylistickú diferencovanosť medzi domácim a prevzatým slovom. Prevzatia z maďarčiny však po vzniku Československej republiky v roku 1918 sa postupne vytrácali z používania. Tie, ktoré ešte ostali v miestnom nárečí, sa dnes vnímajú ako historizmy a uplatňujú sa napríklad v spomienkových rozprávaniach alebo v iných neštylizovaných ľudových naratívoch, ako napríklad: *forgitoŭ* (ojnica, kľuka, maď. *forgató*), *temetoŭ* (cintorín, maď. *temető*), *biroŭ* (starosta, maď. *biró*), *hintoŭ* (koč, maď. *hintó*), *erek* (dedičstvo, grunt, maď. *örök*), *telek* (pozemok, maď. *telek*), *hajoŭ* (čln, loď, maď. *hajó*), *felelovac* (odpovedať, hádať sa, maď. *felelet*), *tejteš* (hrádza, maď. *töltés*), *cimbora* (pejor. kumpán, maď. *cimbora*), *pajtaš* (kamarát, maď. *pajtás*), *kerta* (záhrada, maď. *kert*), *rendešni* (poriadny, maď. *rendes*), *neengedovac* (neprijať, nepopustiť, nepoľaviť, maď. *engedett*), *mutatoŭ* (hodinová ručička, maď. *mutató*), *sabožka* (krajčírka, maď. *szabó*), *sokačka* (kuchárka, maď. *szakács*), *badogar* (klampiar, pokrývač, maď. *bádóg*), *moždoŭ* (nádoba na umývanie, maď. *mosdó*), *urfi* (pán, maď. *urfi*), *kišasoňka* (slečna, maď. *kisasszony*).

3.3 Ukážky nárečových textov

Nárečová príloha obsahuje čitateľský záznam miestneho dialektu, preto sa nepridržiavame princípov presného fonetického prepisu. Usilujeme sa však zaznamenať základné znaky miestneho nárečia, na ktoré sme upozornili v opise. Obidva texty rozprávala v júli roku 2000 rodáčka z Kaluže Anna Maxová, v tom čase 75-ročná.

3.3.1 O viňanskich panoch i o Blatoch pod viňanskim hradom

Pred preveľo rokami, kec išče može i Kaluši ňebulo, lehla kl'atba na viňanski hrad, kotri stoji na verchu nad Blatami. Dneška už le'm Širava ŭ tich mestoch. Lem sama voda, kotra aj polouku našoho valala zaľala, kec totu Širavu budoval'i.

Ta ŭ tich časoch tak bulo, že viňanski panove šicki do jedneho poumĕral'i, ta že už ňebulo komu jak daľej kraľovac nad tim hradom i žemami. Lem jeden zos tich panou jakiška mladi chlapec ostau – sam bez rodičou jak paľec na tim švece. Nakoňec ho gu sebe užaľ'i druhi panove, no toti radšej prahl'i po joho majetkoch. Zato ŭun, tot mladi pan, uceknuŭ do šveta i stau še z ňoho vojak, bo ho zverboval'i. Veľo rokou ŭ tim vojsku služiu, ta i po vojenčeňu še daľej le'm po daľekich krajoch blukaŭ. A kec prišoŭ dzeň, že še mu navracic bulo treba, ta prišoŭ domou. Na vojenčiňe ŭ daľekich krajoch bars pomudreŭ, ta še zos ňoho zrobeŭ preveľiki vraž.

A kec ho toti zbačil'i, co ho zos joho žemoch i zos hradu visobačil'i, richtoval'i še z nim sudzic za toti žeme i za kaštil' i hrad. Něbulo inšej prauđi, ľem tomu mladomu panovi tot hrad navracic, dze uun zaš počau zos svojim starodaunim sluhom bivac. Mladi pan al'e nakońec pre toti sprěkoti tak zńenavidzeu cali švet, že uš nechceu zos žadnim druhim šľevekom bešedovac. Paru slova, žebi še už načisto neošal'eu, heu-ńe-tam prerucių zos starim sluhom, kec zos nim chodzių po Blatoch jakiška žiľe po nococh zbęrac. Jednoho krasnoho dńa prišľi na vińanski hrad panove, kotri u tim kraju pobludziľi. Vińanski pan jim narichtovaų prevel'iku hoscinu o keľoška chodoch. I pijatiki bulo na stoloch prevel'o, že něbiroval'i šicko ańi pojejsc, ańi popic, zato ponakladal'i do torboų i na vozi hordovi zos vinom, že za drahu pojedza i popiju. Barz toti panove šatovaľi, bo poza pounoc še vibral'i z hradu, že idu drahu domoų hľedac. A tot pan jim povedzeų, žebi še pušćil'i na Mihaľouski varoš přek Blatoch, bo tadzi prešikovńe prejdu. Pošidal'i na końe i na hintovi, ta i pošľi svoju drahu domoų. No cma bula i može kus požimńelo, kec od vińanskoho hradu u Blatoch jakiška belauki i dzejaki druhi frejsovi plaminki zbačil'i poskakovac. Ta dumal'i sebe panove, že pastire tam z oucami, abo dajaki druhi ľudze še tamac prechodza. Ta i uońi tim smerom, žebi še na druhi raz něstracil'i. A to bula prosto draha do močara. A toti plaminki buų plin, bo i toti indžimire, co pred Širavu po Blatoch chodzil'i, plin tam mer'jal'i abo vihľedoval'i. Něradno bulo za to u tim cemnim nočnim čaše po Blatoch še blukac. Šicki panove u tej badžurińe pov'jažľi abo še i potopil'i. Može jakiš dvomi ostal'i pri živoce. Toti panove nič něznaľi, ta ańi od vińanskoho pana še o tim nič nědoznaľi, že ľem u bilodzeń še přek Blatoch prejsc do Mihaľovec može. Druhi ľudze hutor'ia, že u tich Blatoch še i jakiška dauni valal stracel. Ja o tim al'e nič bľižej něčula ańi ot svojej maceri, ľem tel'o, že na Kračun u šveti večar, kec svojo ucho gu žemi priložiš, dzvoni budzeš čuc. Ta poprobuj.

3.3.2 Jak Isus Christos i svati Peter viplacil'i bohatu gazdińu

Kec išće Isus Christos po žemi z apoštolami chodzių, prišoų raz do kraju, dze žila jedna chudobna žena. Němala ničoho. Bivala u starej chiži a něznala ańi co vel'o peńež znači. Isus tam učių ľudzi. Ta še zmerkalo a bulo mu treba z apoštolami u dakoho prenocovac. I vibraų sebe chižu tej ženi. Prišoų gu domu i hutori jej, ta ja dńeš budu u tvojej chiži z apoštolami nocovac. I prel'ekla še bars tota osoba, bo něznala, či ma kolačok peč, al'e muki dostatok němala, či ratotu napražic, al'e od troch kur še jej vel'o vajec neudavalo. Mala uona u šifoneru odloženi jeden něvel'iki harčičok masci. Ta sebe povädzela, že najľepši zrobi, kec jim navari fajnej kurecej pol'iųki. I žebi dobra tota pol'iųka bula, zapravila do nej majs co u harčičku mala. Isus še z apoštolami najit i u harčku ostalo kušćičko pol'iųki. Ta i uun prikazaų Petroj, naj masni oka na verchu tej pol'iųki u harčku porachuje. Ta Peter jich

narachovau višo pejscsto. I Judaš buu tedi z apoštolami, ta z miška zos peņěžami, co kolo sebe furt nošiu, viplaciu pejcsto zlati za hoscinu.

I na druhi dzeň še Isus strimaü u tim vala'e. I rozňeslo še, že teraz še Isus pujdze z apoštolami navečer'iac do druhej ženi. No ũona bula bohata i mala šickoho dostatok. I povedzela sebe, žebi vecej zarobila, že navari tiš kurecej pol'iuiki a že do nej pril'eje l'epši harčičok masci, žebi še na nej veci okou ukazalo. Ńesanovala tedi pomascic. I teraz ũ harku, kec še šicki zos Isusom ponajidal'i, kus ostalo, ta Isus poslaü Petra, žebi toti masni oka na pol'iuikoj porachovau. A Peter jak čita, tak rachuje, ta narachovau l'em jedno ve'iki masni oko a Judaš viplaciu l'em jeden zlati. Dumala sebe bohata žena, že zos svojim lakomstvom še nad chudobnim zvojuje, abo že pred Bohom zos svojim hamisstvom zbohatnuc še jej ũda.

4. Záver

Existencia duchovného kultúrneho dedičstva založeného na cyrilskej i latinskej kresťanskej písomnej kultúre je mimoriadne dôležitým ukazovateľom synergie dvoch európskych kultúrnych horizontov – Pax Latina a Pax Byzantina, v ktorom slovanský kultúrny priestor je ovplyvnený tradičnou kultúrou európskeho Západu i európskeho Východu. Z uvedeného dôvodu sa takýto výskum vzťahov má uskutočniť práve v priestore, ktorý tvorí hranicu medzi slovanským Východom a Západom, resp. medzi dvoma európskymi kultúrnymi konglomerátmi – latinským Západom a byzantským Východom. V slovanskom svete predstavuje toto prostredie práve Slovensko a jeho kultúrny interkonfesionálny priestor, ktorý je od počiatku svojej existencie pevne spojený s európskou duchovnou a kultúrnou identitou a západnou i východnou európskou kultúrou a civilizáciou. Tento odraz možno vidieť najmä pri prenose týchto európskych hodnôt do duchovnej kultúry a formovania kultúrnej identity slovenskej spoločnosti. Podobným spôsobom sa utvárali a podnes utvárajú podmienky pre rozvoj kultúrnej komunikácie v tradične rozmanitom historicko-konfesionálnom priestore európskej civilizácie.

V kontexte hľadania priorít zameraných na kultúrnu rozmanitosť európskeho priestoru je prioritou poznávanie vlastnej národnej kultúry ako jednej zo zložiek širokej základne európskej kultúrnej identity. Podstata vlastnej národnej i kultúrnej identifikácie je preto v súčasnosti založená na potrebe pomenovať skutočnosti, ktoré sú nevyhnutné pre synergický civilizačný rozvoj národných identít v integrovanom európskom priestore aj vzhľadom na migračné procesy a premeny kultúrnej identity, aj vzhľadom na riziká vzniku multipolárneho kultúrneho prostredia. Práve potreba poznávať tieto procesy vyplýva z nevyhnutnej potreby zachovania európskych kultúrnych hodnôt. Tie sú však podmienené zachovaním národných špecifik a národných kultúr, ktoré sú hlavným zdrojom európskej rozmanitosti a identity.

Výskum konfesionálnej komunikácie môže pomôcť identifikovať pozitívne i negatívne východiská i poukázať na procesy, ktoré podnes ovplyvňujú rozličné formanty kultúrneho a civilizačného vývinu v širších európskych kultúrnych a historických súvislostiach.

5. Bibliografická poznámka

Edukačná príručka k predmetu Vývin slovenského jazyka a dialektológia vznikla pre potreby študentov učiteľstva slovenského jazyka a literatúry na Pedagogickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave a tiež pre potreby záujemcom v odbor slovákistika, slavistika či slovanské filológie na pedagogických a filozofických fakultách na Slovensku. Zoznam publikovaných prác autora tohto učebného textu, z ktorých toto edukačné kompendium vzniklo, je súčasťou zoznamu citovanej literatúry.

6. Literatúra

- BANÍK, Anton Augustín. 2000. *O dialektickej podstate slovenského konfesionalizmu*. Martin: Matica slovenská, 80 s. ISBN 80-7090-566-2.
- BEDNÁROVÁ, Katarína. 2013. *Dejiny umeleckého prekladu na Slovensku I. Od sakrálného k profánnemu*. Bratislava: Ústav svetovej literatúry – Veda, vydavateľstvo SAV, 304 s. ISBN 978-80-224-1348-0.
- BRTÁŇ, Rudolf. 1944. Z minulosti slovenských kalvínov. In: *Slovenské kalvínske hlasy*, roč. 15, č. 6 – 8, s. 9 – 18.
- CAMBEL (CZAMBEL) Samuel. 1906. *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. I. oddelenie. Osnovy a iný materiál rečový. I. čiastka: Východoslovenské nárečie*. Turčiansky Svätý Martin: Nákladom vlastným.
- DORUĽA, Ján. 1977. *Slováci v dejinách jazykových vzťahov*. Veda, Vydavateľstvo SAV Bratislava. 136 s.
- DORUĽA, Ján. 2002. O jazyku Kamaldulskej Biblie a Kamalduského slovníka. In: DORUĽA, J. (ed.): *Slovenská, latinská a cirkevnoslovenská náboženská tvorba 15. – 19. storočia*. Bratislava: Slavistický kabinet SAV, s. 9 – 72.
- DORUĽA, Ján. 2015. *Slováci medzi starými susedmi. Môžu byť aj Slováci starí?* Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, Slovenský komitét slavistov, 2015, 488 s. ISBN 978-80-89489-24-4.
- DORUĽA, Ján. 2017a. Bibličtina. In ŽEŇUCH, P. – ZUBKO, P. – VAŠÍČKOVÁ, S. (ed.): *Liturgické jazyky v duchovnej kultúre Slovanov*. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava Slovenskej akadémie vied – Slovenský komitét slavistov, 2017, s. 13 – 20. ISBN 978-80-89489-34-3.
- DORUĽA, Ján. 2017b. Niekoľko údajov o vzniku, vývine a významoch pomenovaní *Rusín, Rusnák a Ukrajina*. In: ŽEŇUCHOVÁ, K. – КИТАНОВА, М. – ŽEŇUCH, P. (eds.): *Jazyk a kultúra v slovanských súvislostiach. Zo slovanskej etnolingvistiky*. Bratislava – Sofia: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН – Slovenský komitét slavistov – Veľvyslanectvo Bulharskej republiky v Slovenskej republike, s. 195-214. ISBN 978-80-89489-32-9
- HABIJANEC, Siniša. 2019. Otázka kvantity v zemplínskych kalvínskych tlačiach. In: CSÁSZÁRI, É. – IMRICHOVÁ, M. (eds.): *Király Péter 100. Tanulmánykötet Király Péter tiszteletére I*. Budapest: ELTE BTK, Szlav Filológiai Tanszék, s. 154-164.
- HOROV, Pavel. 1938. Slovenskí kalvíni. In: *Slovenské kalvínske hlasy*, roč. 9, č. 7 – 8 a 9, s. 2 – 4 a 5 – 7.
- HRÍBOVÁ, Marína. 2017. Historické a kultúrne kontexty slovenských nárečí v Srbsku. In: *Slavica Slovaca*, roč. 52, č. 2, s. 133 – 149.
- KIRÁLY, Péter. 1953. *A kelet-szlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei*. Budapest: Akadémiai kiadó.

- KIRÁLY, Péter. 2006. Vznik a zánik kalvínskej východoslovenčiny. In: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, roč. 51, č. 1 – 2, s. 33 – 64.
- KOTULIČ, Izidor. 2017. *Historické hláskoslovie a tvaroslovie východoslovenských nárečí* (1957). Bratislava: Veda, 272 s. ISBN 978-80-224-1582-8.
- KOVÁČOVÁ, Viera. 2010. *Sotácke nárečia severovýchodného Zemplína z aspektu petrifikácie a nivelizácie*. Ružomberok: Katolícka univerzita, 173 s. ISBN 978-80-8084-549-0
- KRAJČOVIČ, Rudlof. 1988. *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 343 s.
- KURZ, Josef. 1967. *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 246 s.
- LETZ, Róbert. 2017. Anton Augustín Baník a jeho Dialektická podstata slovenského konfesionalizmu. In: *Culturologica Slovaca*, 2/2017, s. 38 – 44.
- LIPTÁK, Štefan. 1969. Príspevok k sotáckej problematike vo východoslovenských nárečiach. In: *Jazykovedný zborník II*. Acta facultatis philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis, s. 13 – 21.
- LIŠKA, Jozef. 1944. *K otázke pôvodu východoslovenských nárečí s mapou izoglos*. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská, 86 s.
- LIŠKA, Jozef. 1968. O kvantite sotáckych samohlások. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 19, č. 1 – 2, s. 169 – 199.
- MAJTÁN, Milan. 1998. *Názvy obcí Slovenskej republiky. Vývin v rokoch 1773 – 1997*. Bratislava.
- MARIČOVÁ, Anna. 2016. Typické znaky stredoslovenských nárečí vo Vojvodine. In: *Slavica Slovaca*, roč. 51, č. 1, s. 52 – 64.
- MESÁROŠ, Július. 1997. Maďarizácia a asimilácia v Uhorsku od konca 18. storočia do roku 1918. In: *Historický časopis*, roč. 45, č. 2, s. 295 – 304.
- MIŠKOVIČ, Alojz. 1944. *Maďarské úmysly so Sloviakmi*. Bratislava.
- NOSÁK-NEZABUDOV, Bohuš. 1847. Spomjenki Poř'isskje. VI. In: *Orol tatránski*, 1847, roč. III., č. 77.
- PAULINY, Eugen. 1963. *Fonologický vývin slovenčiny*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 360 s.
- SEDLÁK, Imrich. 2012. *Východné Slovensko v letokruhoch národa*. Martin: Matica slovenská, 880 s. ISBN 978-80-8128-035-1.
- STANISLAV, Ján. 1935. *Pôvod východoslovenských nárečí*. Bratislava: Nákladem Učené společnosti Šafaříkovy, 44 s.
- SUPRUN, A. E. (СУПРУН, А. Е.). 1999. *Cerkonoslavianskij jazyk* (Церковнославянский язык). Minsk: Propilej, 51 s. ISBN 978-9-85632-917-6.
- ŠTELLER, F. 1934. *Andrej Radlinský. Jeho život a boja za práva národa slovenského. Slovenské dejiny v rokoch 1830 – 1880*. Trnava: Spolok sv. Vojtecha.
- ŠTOLC, Jozef. 1947. Slovenské nárečie v Juhoslávii. In: *Kultúrny život*, roč. 2, č. 21 a 22-24.
- ŠTOLC, Jozef. 1965. O pôvode a rozvoji slovenskej reči v Juhoslávii. In: *Nový život. Časopis pre literatúru a kultúru*, roč. 17, č. 4, s. 333 – 342.
- ŠTOLC, Jozef. 1968. *Reč Slovákov v Juhoslávii*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 353 s.

- ŠVAGROVSKÝ, Štefan – ONDREJOVIČ, Slavomír. 2004. Východoslovenský jazykový separatizmus v 19. – 20. storočí. (Poznámky k východoslovenskému slovníku). In: *Slovenská reč*, roč. 64, č. 3, s. 129 – 150.
- ŠVAGROVSKÝ, Štefan. 1983. Zemlinske kalvínske tlače v doterajších výskumoch. In: *Jazykovedné štúdie XVIII. Z dejín slovenského jazyka*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, s. 21 – 39.
- ŠVAGROVSKÝ, Štefan. 2000. Z histórie slovenských kalvínskych rituálnych kníh z rokov 1750 – 1758. In: *Slovenská reč*, roč. 65, č. 5 – 6, s. 279 – 294.
- ULIČNÝ, Ferdinand. 1996. Reformácia v Užskej župe. In ŠIMONČIČ, J. (zost.): *Trnavská univerzita 1635 – 1777*. Trnava: Trnavská univerzita, s. 347-366.
- VARSÍK, Branislav. 1991. Vznik a vývin slovenských kalvínov na východnom Slovensku. In: *Historický časopis*, roč. 39, č. 2, s. 129 – 148.
- ZUBKO, Peter. 2013. Relikty poloník z čias rekatolizácie na východe Slovenska. In: *Slavica Slovaca*, roč. 48, č. 2, s. 172 – 182.
- ZUBKO, Peter – ŽEŇUCH, Peter. 2017. *Barkóciho vizitácia Šarišského archidiakonátu (1749). Rímskokatolíci, gréckokatolíci a evanjelici podľa latinskej vizitácie*. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, 190 s. ISBN 978-80-89489-33-6.
- ZUBKO, Peter – ŽEŇUCH, Peter – LAPKO, Róbert – MARINČÁK, Šimon. 2020. *Slovenský Kalvínsky Žaltár. Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae. Vol. VII*. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Slovenský komitét slavistov, 432 s. ISBN 978-80-89489-49-7.
- ŽEŇUCH, Peter. 1997. K otázkam prekladu žalmov kamaldulskej Biblie a kalvínskeho žaltára z roku 1752. In: DORUĽA, J. (ed.): *O prekladoch Biblie do slovenčiny a do iných slovanských jazykov*. Bratislava: Slavistický kabinet SAV, s. 41 – 52. ISBN 80-967722-0-1
- ŽEŇUCH, Peter. 1998. Cirkevná slovančina vo východoslovenskom kultúrno-historickom a jazykovom priestore. In: *Historický časopis*, roč. 46, č. 4, s. 649 – 662.
- ŽEŇUCH, Peter. 2000. Cirkevná slovančina v bohoslužobnej praxi Slovákov byzantsko-slovanského obradu na východnom Slovensku. In: Doruľa, Ján (ed): *Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodzenia po súčasnosť*. Bratislava: Slavistický kabinet SAV, s. 231 – 274. ISBN 80-967722-5-2.
- ŽEŇUCH, Peter. 2002. *Medzi Východom a Západom. Byzantsko-slovanská tradícia, kultúra a jazyk na východnom Slovensku*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 288 s. ISBN 80-224-0697-X
- ŽEŇUCH, Peter. 2008. Patria cyrilské paraliturgické piesne do kontextu slovenskej kultúry? In: *Slavica Slovaca*, roč. 43, č. 2, s. 97 – 107.
- ŽEŇUCH, Peter. 2013. *Istočniki vizantijsko-slavianskej tradície i kul'tury v Slovákii (Источники византийско-славянской традиции и культуры в Словакии) / Pramene k byzantsko-slovanskej tradícii a kultúre na Slovensku. Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae IV*. Bratislava – Roma: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Pontificio Istituto Orientale – Slovenský komitét slavistov – Centrum spirituality Východ-Západ Michala Lacka, 482 s. ISBN 978-88-7210-387-6, ISBN 978-80-89489-10-7

- ŽEŇUCH, Peter. 2014. Kultúrne stereotypy v byzantsko-slovanskom konfesijnálnom prostredí na Slovensku. In: *Slavica Slovaca*, roč. 49, č. 2, s. 121 – 137.
- ŽEŇUCH, Peter. 2015. *K dejinám cyrilskej písomnej kultúry na Slovensku*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 176 s. ISBN 978-80-558-0740-9.
- ŽEŇUCH, Peter. 2017. Cirkevná slovančina slovenských veriacich byzantského obradu. In ŽEŇUCH, P. – ZUBKO, P. – VAŠIČKOVÁ, S. (ed.): *Liturgické jazyky v duchovnej kultúre Slovanov*. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava Slovenskej akadémie vied – Slovenský komitét slavistov, 2017, s. 21 – 36. ISBN 978-80-89489-34-3.
- ŽEŇUCH, Peter. 2018. Vojvodinskí Rusnáci a slovenskí rusnáci: Jazyková, konfesijnálna a etnická identita v komparácii. In: *Slavica Slovaca*, roč. 53, č. 3 – 4 (supplementum), s. 75 – 85.